

Krimp, biedt recreatie en toerisme uitkomst?

Onderzoek naar de kansen die recreatie en toerisme biedt tegen de negatieve gevolgen van krimp

Scriptiebegeleider: Dr. Erik Braun

**Scriptie Master City Developer – 9
Angelique Remijn
Studentnummer 364999
mcdangelique@gmail.com
januari 2015**

attitude is everything never stop
be happy
Reach for the stars
Think Big
push limits
no pain no gain
WORK HARD
never stop
Think Big
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
never give up
TAKE RISKS
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

attitude is everything
push limits
WORK HARD
NEVER STOP
attitude is everything
take risks
PUSH LIMITS
Reach for the stars
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
push limits
take risks
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

attitude is everything
never stop
no pain no gain
Think Big
WORK HARD
NEVER STOP
attitude is everything
take risks
PUSH LIMITS
Reach for the stars
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
push limits
take risks
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

attitude is everything
never stop
no pain no gain
Think Big
WORK HARD
NEVER STOP
attitude is everything
take risks
PUSH LIMITS
Reach for the stars
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
push limits
take risks
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

attitude is everything
never stop
no pain no gain
Think Big
WORK HARD
NEVER STOP
attitude is everything
take risks
PUSH LIMITS
Reach for the stars
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
push limits
take risks
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

attitude is everything
never stop
no pain no gain
Think Big
WORK HARD
NEVER STOP
attitude is everything
take risks
PUSH LIMITS
Reach for the stars
WORK HARD
just do it
WORK HARD
Think Big
just do it
WORK HARD
push limits
take risks
work hard
Reach for the stars
REACH FOR THE STARS
no pain no gain
never give up
attitude is everything
WORK HARD
never stop
BE HAPPY
BE HAPPY
NEVER GIVE UP
REACH FOR THE STARS

Voorwoord

Voor u ligt mijn scriptie die de slotfase van de studie Master City Developer markeert.

Tevens komt er door de afronding van dit onderzoek voor mij een einde aan een inspirerende en intensieve periode. Het schrijven van een masterscriptie staat bekend als een uitdagende ervaring met 'ups and downs', en ook deze heb ik mogen ervaren. Maar..... nu is het zover!!!

De projecten van mijn werkgever, ten tijde van het opstellen van de onderzoeksvraag, richtten zich hoofdzakelijk op recreatief vastgoed. Vanuit mijn functie als planontwikkelaar heb ik daardoor veelvuldig gesprekken gevoerd met provincies, gemeenten en ondernemingen die het verblijfsrecreatieve aanbod willen versterken. Deze visie wordt mede ingegeven door de toegevoegde waarde die het aan een gebied kan leveren in zowel ruimtelijke als economische zin. Vaak zijn het gebieden waarin krimp voorkomt of in de toekomst verwacht wordt. Dit leverde de inspiratie voor de onderwerp keuze van deze scriptie.

Na een zoektocht met uiteenlopende ideeën over het onderwerp en de onderzoeksaanpak is de uitkomst van het onderzoek concreet en actueel geworden. Hopelijk biedt dit onderzoek handvatten voor iedereen die zich inzet voor de versterking van de sector in een gebied.

Op de eerste plaats wil ik mijn scriptiebegeleider Erik Braun bedanken. Het ordenen van mijn enorme massa aan ideeën, het structureren en afkaderen van het onderzoeksdoel is door zijn inzet gelukt.

Daarnaast wil ik alle mensen bedanken die hun input door middel van interviews en deelname aan de expertmeeting hebben geleverd. De vertaling van de theoretische achtergrond naar de potentiële kansen die recreatie en toerisme biedt tegen de negatieve gevolgen van krimp is mede door hun inzet mogelijk geworden.

Angelique Remijn
Oisterwijk, januari 2015

afbeelding 1 Chateau St Gerlach Houthem gemeente Valkenburg

Bron: Paul van Galen www.wikipedia.nl

Samenvatting

Het predicaat krimp omvat meer dan een dergelijk kort woord zou doen vermoeden. In de volksmond wordt het vaak gebruikt als synoniem voor de absolute daling van de bevolkingsomvang maar in het geografische vakjargon wordt er ook vergrijzing, ontgroening en een wijziging van huishoudens(omvang) mee bedoeld. Naast de afname van de bevolkingsomvang zijn er nog meer negatieve krimpgevolgen waar te nemen die een bedreiging voor de aantrekkelijkheid en leefbaarheid van een gebied zorgen. Hierbij valt te denken aan een toename in werkloosheid, afname in werkgelegenheid, afname van de vraag naar onderwijs en kinderopvang maar ook een afname van het draagvlak voor maatschappelijke en consumptieve voorzieningen of openbaar vervoer.

Er is inmiddels veel kennis verzameld over krimp, de gevolgen van krimp en het bestrijden of begeleiden van krimp. Men is tot het inzicht gekomen dat men krimp niet moet trachten te keren door middel van aantrekken van nieuwe inwoners en bedrijven maar dat het niet te keren krimpproces begeleiding nodig heeft. Behoud van de huidige inwoners en de aansluiting van de leefomgeving op de behoeften van die inwoners staat hierbij voorop. Afgelopen jaren wordt daarbij beleidsmatig veelvuldig de recreatie en toerismesector aangegrepen om negatieve gevolgen van krimp te pareren en een gebied te versterken. Hierbij wordt er voornamelijk ingezet op het creëren van draagvlak voor voorzieningen, behoud van werkgelegenheid en tegengaan van werkloosheid.

Dit onderzoek richt zich op de vraag of de sector als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp ingezet kan worden. In dit onderzoek staat daarom deze de vraag centraal:

In hoeverre kan recreatie en toerisme een bijdrage leveren als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp?

Alvorens antwoord te kunnen geven op deze vraag is het van belang inzicht te verkrijgen in het fenomeen krimp en de daarbij behorende potentieel optredende negatieve gevolgen. Krimp is een fenomeen dat niet nieuw is en veel verschillende oorzaken en gevolgen heeft. Samengevat is het al dan niet optreden van krimp in een gebied afhankelijk van lokale aantrekkelijkheden, het karakter van een gebied, het vestigingsmilieu, beleid, overheidsfunctioneren en aanwezige ondernemerskwaliteiten. De krimp manifesteert zich in diverse vormen die onderlinge relaties kennen en elkaar kunnen versterken. De gesignaleerde krimpvormen zijn bevolkingskrimp, economische krimp, sociaal culturele krimp, fysieke krimp, afname beroepsbevolking, krimp huishoudens en selectieve krimp. Elk van deze krimpvormen sorteren negatieve gevolgen voor een gebied die de leefbaarheid en aantrekkelijkheid kunnen bedreigen. Vanuit de literatuur zijn de volgende negatieve gevolgen van krimp abstraheren: verarming van een gebied, toename zorgvraag, toename werkloosheid, leegstand van vastgoed, afname beroepsbevolking/ braindrain, afname maatschappelijke voorzieningen, afname onderwijsvraag, afname draagvlak consumptievoorzieningen, afname draagvlak infrastructuur en openbaar vervoer, afname vraag kinderopvang, afname werkgelegenheid, mismatch woningtypen en afname draagvlak voor het sociale stelsel. Deze gevolgen zullen zich verschillend manifesteren in gebieden en niet overal even sterk optreden. Inzicht in de potentieel optredende negatieve gevolgen in een gebied bieden het eerste aanknopingspunt voor de strategische keuze tot versterking van de lokale recreatie en toerismesector.

Uit dit onderzoek blijkt dat de recreatie en toerismesector ingezet kan worden als mitigerende maatregel tegen een deel van de negatieve krimpgevolgen. De sector kan een economisch impuls geven waardoor de verarming van een gebied tegengegaan kan worden, beperking van de toename in werkloosheid kan optreden, een beperking van de leegstand

van vastgoed kan optreden en een toename in het draagvlak voor consumptieve voorzieningen gecreëerd kan worden. Tevens kan de strategische keuze om de sector te versterken een toename in het recreatief aanbod teweeg brengen waardoor voorgenoemde positieve impulsen versterkt worden en daarnaast voor een toename van de beroepsbevolking, een toename van de werkgelegenheid en versterking van het draagvlak voor de infrastructuur en openbaar vervoer zorgen. De versterking van de sector kan ruimte bieden voor de toevoeging of verbetering van de infrastructuur en daarmee de toegankelijkheid van een gebied vergroten. Er kan daarbij een positieve impuls aan het fysieke karakter van een gebied gegeven worden door de toename aan investeringskracht. Ten slotte kan de versterking van de sector zorgen voor een extra trots van de lokale bevolking waardoor de maatschappelijke voorzieningen meer draagvlak krijgen.

Enige realiteitszin is echter op zijn plaats. De sector biedt niet tegen alle negatieve effecten van krimp een remedie. De toename in de zorgvraag of de afname in de onderwijsvraag of kinderopvang ondervindt geen positieve impuls door versterking van de sector. Ook de afname van het draagvlak van het sociale stelsel en de mismatch van woningen krijgt niet rechtstreeks een positieve impuls door versterking van de sector. Er kunnen zelfs negatieve effecten optreden zoals de extra aanwending van publieke budgetten voor handhaving of om onderhoudskosten aan wegen en groenvoorzieningen te dekken, prijsstijgingen of negatieve milieueffecten. Daarnaast is het niet zonder meer mogelijk om elke plaats te transformeren in een succesvolle toeristische trekpleister.

Het definiëren van specifieke doelen en ambities die men heeft met het versterken van de sector, voorzien van instrumenten en middelen, bieden houvast en maken de impact van de gekozen strategie meetbaar. Daarnaast dienen de identiteit, (toeristische) producten en diensten in het gebied aan te sluiten op de push en pull factoren die het toeristisch gedrag van mensen bepalen.

Het imago van het gebied en de geboden kwaliteit van de producten en diensten zijn hierin basiselementen. Daarnaast spelen ondernemerskwaliteiten en het politieke klimaat een grote rol in de aanzet tot ontwikkeling en uitbreiding van de sector. Indien alle ingrediënten optimaal aanwezig zijn is het nog steeds niet zeker dat de gekozen strategie tot succes zal leiden. De concurrentie van andere gebieden met gelijkwaardige of sterkere pull factoren kan het versterken van de sector als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp tegenwerken. Inzicht in de concurrentiepositie is daarom erg belangrijk alvorens risicovolle investeringen te doen.

Bij het versterken van deze sector als mitigerende maatregel tegen negatieve gevolgen van krimp is het aan te bevelen te zoeken naar aansluiting bij de overige (beleids)sectoren zodat synergie en integratie een bredere, duurzamere basis vormen voor de aantrekkelijkheid van een gebied voor zowel inwoners als toeristen.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Onderwerp

1.2 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

1.3 Doelstelling

1.4 Probleemstelling

1.5 Methode van onderzoek

1.6 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 Krimp, recreatie en toerisme in breder perspectief

2.1 Krimp in breder perspectief

2.1.1 Verwachte bevolkingsontwikkeling

2.1.2 Diverse vormen van krimp en negatieve krimpgevolgen

2.2 Recreatie en toerisme in breder perspectief

2.2.1 Motieven voor recreëren en toeristische activiteiten

2.2.2 Diversiteit van de recreatie en toerismesector

2.2.3 Aantrekkingskracht gebieden voor toeristisch recreatieve activiteiten

2.2.4 Economisch belang recreatie en toerisme

2.2.5 Ontwikkeling van toeristische bestemmingen

2.2.6 Effecten recreatie en toerisme op leefomgeving

2.3 Synthese

Hoofdstuk 3 Onderzoekskader

Hoofdstuk 4 Krimp, recreatie en toerisme in Nederland

Hoofdstuk 5 Casestudy krimpgebieden

5.1 Case Groningen: Stadskanaal

5.2 Case Zeeland : Sluis

5.3 Case Limburg : Valkenburg

5.4 Expertpanel

5.5 Cross case analyse en conclusies

Hoofdstuk 6 Conclusies en aanbevelingen

Literatuur en overige bronnen

Bijlagen

afbeelding 2 Leegstaande woningen Delfzijl
Bron: corporatienl.nl

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Onderwerp

Krimp is de laatste jaren een populair begrip geworden om aan te duiden dat een stad, regio of land 'het met minder moet doen'. Maar met minder van wat? Het aantal inwoners loopt in sommige gebieden terug; de economie is sinds decennia niet aan het groeien en laat op Europees en landelijk niveau stagnatie of krimp zien.

De demografische bevolkingsontwikkeling is een onderwerp dat een grote aandacht geniet van zowel de landelijke als de regionale en lokale politiek. Prognoses voor de toekomstige demografische bevolkingsontwikkeling van Nederland worden dan ook al sinds jaren door de overheid in kaart gebracht. De demografische bevolkingsontwikkeling is hierbij globaal opgedeeld naar het aantal geboortes, de ontwikkeling van de beroepsbevolking, huishoudensamenstelling, migratie, de ontwikkeling van het aandeel ouderen en sterftcijfers. In 2006 verscheen er voor het eerst een uitgebreide overheidspublicatie (Dam, Groot, & Verwest, 2006) waarin de gevolgen van demografische krimp voor de ruimtelijke invulling nader werden onderzocht en beschreven. De conclusies van het rapport waren dat de ruimtelijke gevolgen van krimp sterk werden overschat, bevolkingskrimp geen nieuw fenomeen is, dat bevolkingskrimp samen kan gaan met economische groei en dat de krimp vooral gevolgen zal hebben voor de woningmarkt en leefomgeving (PBL, 2013). De conclusie en de vermeende gevolgen van krimp van voormelde rapportage moeten op sommige vlakken in een passende tijdsgeest geplaatst worden. Zo was er in 2006 (en al vele jaren daarvoor) sprake van een economische voorspoed en groei. Het rapport gaf destijds al het inzicht dat op landelijk niveau de bevolkingsomvang tot 2025 hoogstwaarschijnlijk zal toenemen en daarna zal stabiliseren of afnemen, maar dat op regionaal niveau er in sommige regio's al sprake was van krimp en dat dit in de komende decennia voor meerdere regio's verwacht wordt.

Maar de ontwikkelingen hebben niet stil gestaan:

De economische voorspoed, die tot 2008 onbreekbaar leek, in combinatie met onder andere de toename van het aantal huishoudens, bijvoorbeeld doordat minder personen in één woning verblijven, gaf gemeenten financiële ruimte om eventuele gevolgen van de veranderende demografische samenstelling van de bevolking op te vangen en om te buigen naar kansen. Er waren voldoende financiële middelen op Rijks-, regionaal- en lokaal niveau die de gevolgen op ruimtelijk gebied konden ondervangen. De urgentie om krimp beleidsmatig te benoemen en te anticiperen op de mogelijke gevolgen was hierdoor mogelijk wat minder groot.

Voor ondernemers en particulieren zijn de gevolgen van de afgenomen economische voorspoed ook duidelijk waarneembaar. De hoogte van de verstrekte hypotheek aan particulieren en ondernemers stond niet altijd in gezonde verhouding tot het onderpand, het inkomen of omzet van de lener. Banken zijn terughoudend geworden in het verstrekken van kredieten en hypotheeklen die ontwikkeling mogelijk maken. De doorstroming in de wooncarrière gaat minder snel dan voorheen en door de verkrampde financiële markt heeft de woningmarkt een klap gekregen. De financiële crisis had daarnaast als neveneffect dat er veel ontslagen vielen. Door het gebrek aan financiële zekerheid werden particulieren voorzichtiger om langjarige financiële verplichtingen in de vorm van een hypotheek voor een (andere) koopwoning aan te gaan. Ook op het gebied van zakelijk vastgoed is de financiële crisis duidelijk voelbaar. Bedrijven voelen de financiële crisis op dezelfde wijze als particulieren. Zij kregen te maken met een daling in afzet en moe(s)ten krimpen of heroverwegen. Investeren in nieuw vastgoed werd en wordt vaak op de lange baan geschoven.

Door voornoemde invloeden gaan geplande herstructureringen en nieuwbouwplannen niet door of zijn vertraagd, met als gevolg dat gemeenten met een overschot aan bouwgrond achterblijven. De financiële motor van de lokale overheid, voor investeringen op het gebied van wijkverbeteringen, maatschappelijke programma's en subsidies op het gebied van leefbaarheid, is daardoor stil komen staan of draait veel langzamer dan aangenomen in de gemeentelijke begrotingen. Bovenop het sterk afnemen van de geprognoseerde inkomsten vanuit verkoop bouwgrond, drukken de grondlasten (renten e.d.) van de actieve grondpolitiek die gevoerd is en daarnaast zijn de bijdragen aan gemeenten vanuit de Rijksoverheid teruggelopen. De inkomsten en reserves van gemeenten moeten zeer weloverwogen ingezet worden, zeker nu deze beperkter zijn dan enkele jaren geleden. De financiële ruimte van gemeenten, om negatieve effecten op te vangen of om te buigen naar kansen die ontstaan door krimp, is afgenomen (Have, Berns, Bouwhuijsen, & Celik, 2012).

Afgelopen decennia is er ook op sociaal-cultureel vlak veel veranderd in Nederland. Deze veranderingen beïnvloeden mede de demografische samenstelling van de bevolking. Zo heeft de emancipatie van vrouwen in de jaren zestig en zeventig grote invloed gehad op het geboortecijfer. Met name de verzelfstandiging van vrouwen door het verhoogde opleidingsniveau en de toegenomen deelname aan het arbeidsproces in combinatie met de ontwikkeling en het gebruik van anticonceptie zijn aanwijsbare sociaal-culturele oorzaken van de geboortedaling en demografische wijzigingen (Dam et al., 2006).

Een grote zorg in krimpregio's is de leefbaarheid van dorpen, steden en wijken (Leidelmeijer & Marlet, 2011). Daar waar men in het verleden altijd nog uitging van groei, zowel op economisch als demografisch vlak, is men inmiddels overtuigd dat stagnatie of krimp een realistisch scenario is. De cijfers van het CBS en PBL geven hiervoor alle aanleiding. Krimp vindt hierdoor zowel zijn oorzaak, maar ook zijn effect, op het sociaal, cultureel en economisch functioneren van een gebied (Jansen, 2012).

Onder andere door bovengenoemde ontwikkelingen wordt het vraagstuk "*hoe te anticiperen op krimp*" steeds urgenter en krijgt het politiek gezien op alle niveaus steeds meer aandacht. Daarbij hoort het vroegtijdig signaleren van negatieve krimpgevolgen en waar mogelijk de bedreigingen ombuigen naar kansen.

Eén van de oplossingsrichtingen die ingezet wordt om de aantrekkelijkheid en leefbaarheid van een gebied te borgen, wordt gezocht in het stimuleren van recreatie- en toerismesector. Er worden met name kansen gezien voor gebieden waar negatieve gevolgen ten aanzien van het voorzieningenniveau verwacht worden (SER, 2011). Het gebied van recreatie en toerisme is erg breed. Naast de recreatieve voorzieningen voor inwoners van een gebied vallen evenementen, dagrecreatie en verblijfsrecreatie onder deze noemer.

Met name in de rurale gebieden, die economisch gezien veelal op de agrarische sector waren gericht, zoekt men naar mogelijkheden om de economie een bredere basis te geven. Met name deze gebieden grijpen de bestaande de natuurlijke en culturele bronnen aan om de krimpende bevolkingsomvang en economische verarming tegen te gaan (Briedenhann & Wickens, 2004; Garrod, Wornell, & Youell, 2006). Diverse provincies en gemeenten nemen het stimuleren van recreatie en toerisme op in verordeningen, beleidsnota's en structuurvisies (Kuhlman et al., 2012). De recreatie- en toerismesector wordt daarbij vaak gezien als bron van inkomen en werkgelegenheid (Latkova & Vogt, 2011).

Door het aantrekken van meer recreanten en toeristen kan de lokale economie een impuls krijgen doordat de lokale middenstand, culturele instellingen en horeca meer bezoekers krijgen met daarmee samenhangende verhoogde omzet en werkgelegenheid (Goossen, Kuhlman, & Breman, 2012). Het voorzieningenniveau van een gebied krijgt hierdoor een bredere basis om het bestaansrecht te borgen.

Mijn onderzoek richt zich op de strategie waarbij recreatie en toerisme gestimuleerd wordt als mitigerende maatregel tegen krimpgevolgen. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op rurale, dunbevolkte gebieden en zal minder van toepassing zijn in dichtbevolkte urbane gebieden, waar ook lokaal krimp kan optreden. Omdat deze strategie nog maar enkele jaren specifiek ingezet wordt tegen de negatieve gevolgen van krimp, is er zeer beperkt wetenschappelijk onderzoek van de effecten voorhanden. Door middel van interviews en een expertpanel meeting zullen de gepercipieerde mitigerende effecten die ontstaan door versterking van de sector onderzocht worden.

1.2 Maatschappelijke en wetenschappelijke en relevantie

Maatschappelijke relevantie

Zoals uit diverse onderzoeken gebleken, vindt krimp in een aantal regio's plaats en is krimp voor sommige regio's een realistisch toekomst scenario. Deze ontwikkeling kan een negatieve impact op de leefomgeving en leefbaarheid van een gebied of plaats veroorzaken. Door hierop te anticiperen kunnen vervelende verassingen voorkomen en mogelijk kansen gecreëerd worden. De verschillende invalshoeken op krimp worden vaak herleid tot demografische krimp maar ook de sociaal-culturele en economische aanleidingen verdienen aandacht. Een van de mogelijk mitigerende maatregelen om de aantrekkelijkheid en daarmee de leefbaarheid te borgen, wordt gezocht in het toevoegen of versterken van de recreatie en toerismesector. De impact van zowel krimp als de recreatie en toerismesector heeft zijn uitwerking op zowel maatschappelijk als ruimtelijk vlak.

Wetenschappelijke relevantie

In dit onderzoek wordt toegespitst op de potentiële effecten die door uitbreiding of versterking van de sector ontstaan als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp. Daarbij worden aanbevelingen gedaan hoe de recreatie- en toerismesector een positieve

impuls aan een krimpgebied kan geven. Door de koppeling van de diverse krimpgevolgen aan de specifieke oplossingsrichting “versterking van de recreatie- en toerismesector”, vormt dit onderzoek een toevoeging aan het wetenschappelijk kader.

1.3 Doelstelling

Het doel van deze masterscriptie is inzicht te krijgen of recreatie en toerisme ingezet kan worden als mitigerende maatregel tegen negatieve krimpgevolgen en zo ja, welke randvoorwaarden hieraan verbonden kunnen worden.

1.4 Probleemstelling

Vanuit de aanleiding en bijbehorende doelstelling zijn onderstaande centrale vraag en subvragen geformuleerd.

Centrale vraagstelling

In hoeverre kan recreatie en toerisme een bijdrage leveren als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp?

Om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag is inzicht in zowel krimp als de recreatie- en toerismesector noodzakelijk. Hieruit zijn onderstaande subvragen voort gekomen.

Subvragen

1. In hoeverre kan er vanuit de literatuur een verband gelegd worden tussen krimp en de recreatie en toerismesector?
2. Welke ontwikkelingen op het gebied van krimp, recreatie en toerisme zijn in Nederland waar te nemen?
3. Welke verbanden worden er in de praktijk gelegd tussen krimp en recreatie en toerisme?

1.5 Methode van onderzoek

Als onderzoeksmethode is de literatuurstudie gecombineerd met empirisch en exploratief onderzoek aangegrepen. Nadat er, middels deskresearch, een inzicht wordt gegeven in de verwachte demografische ontwikkelingen wordt een verdere verdiepingsslag in het fenomeen krimp gemaakt. Vanuit een selectie van relevante studies worden negatieve gevolgen van krimp geformuleerd. Daarnaast wordt middels literatuurstudie het fenomeen toerisme met bijbehorende motieven en bestemmingsdeterminanten onderzocht, wordt inzicht gegeven in de spin-off van de sector en welke factoren bepalend zijn voor het ontwikkelen van een toeristische bestemming. Hieruit wordt de impact van recreatie en toerisme op de leefomgeving vastgesteld.

Middels de literatuurstudie en expertinterviews, worden de potentiële mitigerende effecten van de recreatie- en toerismesector voor de negatieve gevolgen van krimp geformuleerd. Nadat de koppeling van de bevindingen uit de literatuurstudie heeft plaatsgevonden wordt het onderzoekskader ontwikkeld.

Het empirische onderzoek bestaat uit twee onderdelen. Een deel bestaat uit deskresearch naar de situatie in Nederland voor zowel krimp als de omvang van de recreatie en toerismesector. Het tweede deel van het empirisch onderzoek bestaat uit een drietal casestudies aangevuld door interviews met beleidsmedewerkers uit de drie Nederlandse krimpregio's en een expertpanelmeeting met nationaal en lokaal opererende professionals. Vanuit de meervoudige casestudy wordt een crosscase analyse gemaakt wat resulteert in conclusies en aanbevelingen.

1.6 Leeswijzer

Om tot beantwoording van hoofd- en subvragen te komen is onderstaande onderzoeksleidraad opgesteld.

Hoofdstuk 2 Krimp, recreatie en toerisme in breder perspectief

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt als volgt: *“In hoeverre kan recreatie en toerisme een bijdrage leveren als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp?”*. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het van belang een breder inzicht te krijgen in zowel het fenomeen krimp als de recreatie en toerismesector. In dit hoofdstuk worden de achtergronden gegeven van beide fenomenen.

2.1 Krimp in breder perspectief

De afgelopen decennia heeft men geleefd met de “groegedachte” (Coleman & Rowthorn, 2008). Meer inwoners, een groeiende economie, verbetering van leefomstandigheden en de toename van de consumptie en bijbehorende voorzieningen zijn voorbeelden van de vooruitgang die vanzelfsprekend geacht werden. Inmiddels is het besef gekomen dat de groei niet op alle fronten opportuun is, dat niet alle positieve verwachtingen realistisch zijn en per gebied sterk kunnen verschillen. Deze omslag van “groeidendenken” naar stabilisatie of krimp is wereldwijd zichtbaar maar in sommige gebieden zal deze sterker tot uiting komen dan in andere. Vooral de rurale gebieden zijn vatbaarder voor een krimpende bevolkingsomvang ten gunste van de urbane gebieden (Elshof, van Wissen & Mulder, 2014). De verwachting is dat in 2050 meer dan de helft van de populatie in een stedelijke omgeving zal wonen (DEMOS, 2009).

Krimp is op zich geen nieuw fenomeen. Op nationaal niveau is de bevolkingsomvang steeds gestegen en daarom kwam de krimp in een gebied altijd ten gunste van een ander gebied binnen een land (Coleman & Rowthorn, 2008; Myrdal, 1957). Op pakkende wijze gebruikt Myrdal in zijn theorie hiervoor het “Mattheüs-effect”, een verschijnsel dat verwijst naar de oude regel uit de Bijbel (Mattheüs, 13:12): *‘Wie heeft zal gegeven worden; wie niet heeft, van hem zal genomen worden’*. Plaatsen zijn

ontstaan en gegroeid bij een bron van werkgelegenheid (industrie) met bijbehorende verwachte economische voorspoed (Hospers). Zodra deze kansen afnamen zijn de bewoners vertrokken naar oorden met betere toekomstperspectieven (Rieniets, 2009; Mommaas; Hospers). Aansprekende voorbeelden hiervan zijn het faillissement van Detroit in “The Rustbelt” in de USA , de aftakeling van het Ruhrgebied in Duitsland en de achteruitgang van Liverpool in de UK (Boschma & Lambooy, 1999). Ook in Nederland zijn dergelijke bewegingen op minder ingrijpende schaal waarneembaar geweest en nog steeds zichtbaar. Hierbij valt te denken aan het sluiten van de mijnen in Limburg of het verdwijnen van de textielindustrie in Enschede. Daarnaast waren epidemieën en oorlogen in het verleden een aanleiding om te migreren of veroorzaakten bevolkingsdaling (Reverda, 2011; Rieniets, 2009). Momenteel is een tendens waar te nemen waarbij er krimp op nationaal niveau plaats vindt (Coleman & Rowthorn, 2008). De huidige demografische omslag lijkt een meer structurele grondslag te hebben en herstel lijkt vooralsnog niet aan de orde (Nimwegen & Heering, 2009).

Uit onderzoek van Hoekveld is naar voren gekomen dat het al dan niet plaatsvinden krimp mede afhankelijk is van lokale aantrekkelijkheden, het karakter van de plaats, het vestigingsmilieu, beleid, overheidsfunctioneren en aanwezige ondernemerskwaliteiten (Hoekveld, 2014). Hierdoor kunnen verschillen binnen een regio ontstaan. Ook in het rapport van Martinez-Fernandez et al. komt naar voren dat er binnen een regio verschillen op kunnen treden (Martinez-fernandez, Kubo, Noya, & Weyman, 2012).

Als we krimp benoemen dan is vaak onduidelijk wat daar precies mee bedoeld wordt. Er bestaan vele vormen van krimp naast elkaar (Elshof et al., 2014; Hoekveld, 2014; Lee & Reher, 2011). Hierbij valt te denken aan de absolute afname van het aantal inwoners maar ook de wijziging van de bevolkingssamenstelling (vergrijzing, ontgroening), verdunning van de huishoudensomvang en economische stilstand of achteruitgang zijn voorbeelden van krimp (Verwest & Dam, 2010). In de volgende

paragrafen worden de geprognosticeerde demografische ontwikkelingen en de diverse vormen van krimp met bijbehorende aanleidingen en gevolgen beschreven. Bij de prognoses dient opgemerkt te worden dat deze gebaseerd zijn op de ontwikkeling uit het verleden en dat deze in werkelijkheid af kunnen wijken door ingrijpende exogene factoren zoals een oorlog of natuurramp.

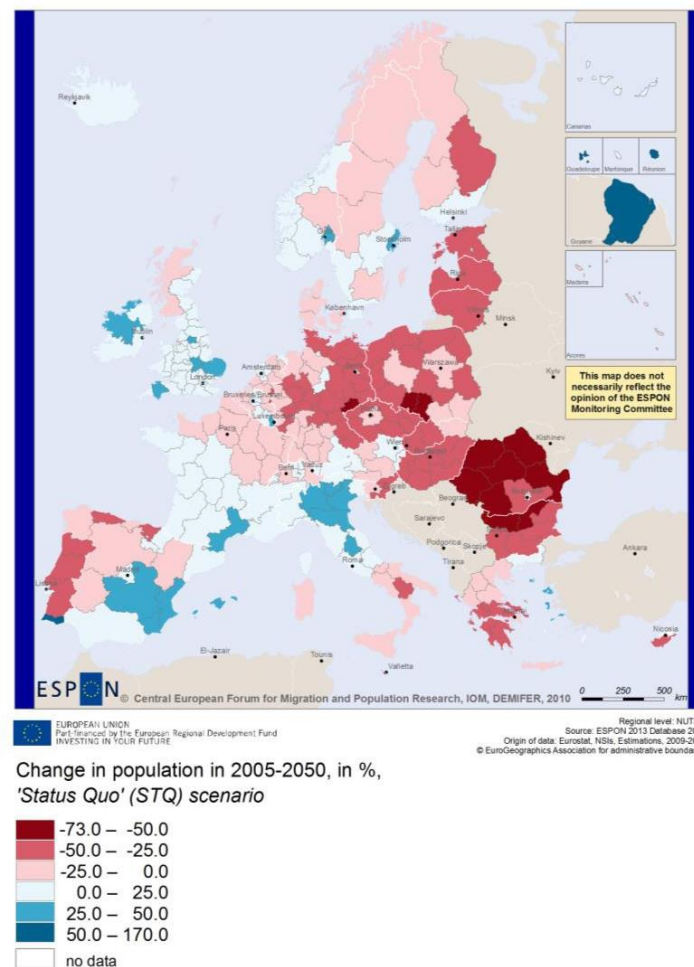
2.1.1 Verwachte bevolkingsontwikkeling

Mondiale prognoses

Op verschillende schaalniveaus worden de gerealiseerde demografische ontwikkelingen en prognoses voor de toekomst bepaald. Op mondiaal niveau hebben de United Nations (United Nations, 2010) onderzocht welke ontwikkelingen van bevolkingsomvang en samenstelling er per werelddeel verwacht kunnen worden. Op mondiaal niveau zal de totale bevolkingsomvang toenemen. Hierbij zal maar één werelddeel in relatieve en absolute zin qua bevolkingsomvang niet groeien, dat is Europa. Er is sprake van *kwantitatieve krimp*. Daarnaast wordt verwacht dat mondiaal en in elk werelddeel de gemiddelde leeftijd tot 2080 zal stijgen (vergrijzing) en het percentage ouderen van de totale bevolking zal hoger worden (ontgroening). Dit noemen we *kwantitatieve krimp* (Buis, 2013). Deze vergrijzing zal ook een wijziging in de toekomstige omvang van de beroepsbevolking teweeg brengen (Dam et al., 2006).

Er wordt verwacht dat er een grote verstedelijking zal optreden. Als er groei optreedt dan zal deze bijna volledig ten goede komen aan stedelijk gebied en daarnaast zullen de steden ook nog een deel van de plattelandsbevolking naar zich toe trekken (United Nations, 2011b). In de ontwikkelde landen woont circa 78% van de bevolking in stedelijk gebied en dit zal stijgen naar circa 86%. Deze trend is al jaren zichtbaar. In 1970 waren er nog maar 2 'megasteden' met meer dan 10 miljoen inwoners (New York en Tokio). Momenteel zijn er 23 van deze 'megasteden' en de prognose is dat het aantal in 2025 zal toenemen tot 37 (Dobbs et al., 2011). Door deze concentratie ontstaat een hoge dichtheid van de

beroepsbevolking die kennisuitwisseling makkelijker maakt en de productiviteit vergroot. Daarnaast heeft een grotere stad economische schaalvoordelen (Schoor et al., 2013).

Figuur 2.1 Ontwikkeling bevolking Europa per NUTS2 regio verdeeld
Bron: (Rees et al., 2013) Espon Demifer Demographic and migratory flows affecting European regions and cities

Europese prognoses

Door zowel United Nations, Espon (Europees Observatienetwerk voor Ruimtelijke Ordening) als Eurostat wordt inzichtelijk gemaakt hoe de bevolkingsontwikkeling binnen Europa naar verwachting zal verlopen. Momenteel heeft Oost-Europa al te maken met een bevolkingsdaling die zich verder zal doorzetten (Rees et al., 2013; *United Nations*, 2011a). In de overige delen van Europa wordt tot 2040 groei verwacht.

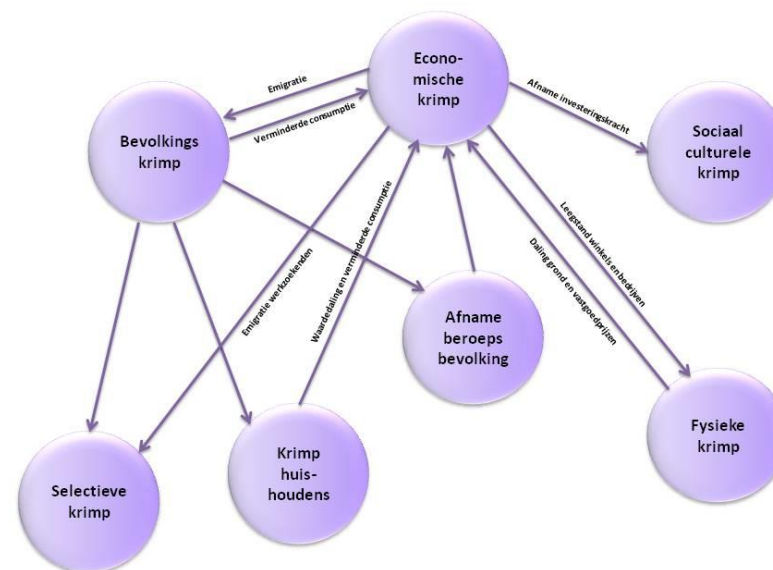
In figuur 2.1 is weergegeven welke bevolkingsontwikkeling er in Europa op NUTS-2¹ niveau tot het jaar 2050 verwacht wordt (De Beer et al., 2013). Dit figuur visualiseert dat binnen landen krimp en groei naast elkaar kunnen bestaan en dat de verwachte krimp in omvang zal verschillen. Ook kwalitatief zullen er wijzigingen op gaan treden. Er zal een groter percentage ouderen en een lager percentage jongeren ontstaan en er zal hierdoor een daling in de beroepsbevolking (leeftijd tussen 15 en 64 jaar) plaatsvinden (Eurostat, 2011).

2.1.2 Diverse vormen van krimp en krimpgevolgen

Zoals in de inleiding aangegeven zijn er diverse vormen van krimp waar te nemen. Er zijn diverse wetenschappers die een categorisering van de verschillende krimpvormen hebben gegeven. Voor deze scriptie heb ik ervoor gekozen het model van Buis te volgen. Hij heeft dit in 2013 samengesteld, gebaseerd op diverse wetenschappelijke onderzoeken en het sluit aan op de Nederlandse situatie en het doel van deze scriptie. De verdeling bestaat uit 7 specifieke vormen van krimp (Buis, 2013). Zij zijn afzonderlijk als krimpvorm te duiden maar hebben ook onderling een

¹ Eurostat, het statistische bureau van de Europese Unie, maakt voor het onderscheiden van min of meer vergelijkbare regio's binnen Europa gebruik van de zogenaamde NUTS-indeling. NUTS staat daarin voor: *Nomenclature of Territorial Units for Statistics*. Iedere lidstaat is verdeeld in een of meer NUTS1-regio's die op hun beurt weer zijn verdeeld in een of meer NUTS2-regio's, en die op hun beurt weer in een of meer NUTS3-regio's. Zo heeft Nederland 4 NUTS1-regio's (landsdelen), 12 NUTS2-regio's (provincies), en 40 NUTS3-regio's (de 'COROP'-gebieden). (Erf, Van der, 2013)

relatie of geven dezelfde gevolgen. Per krimpvorm wordt in deze paragraaf een toelichting gegeven. In figuur 2.2 zijn de verschillende krimpvormen en de onderlinge relatie weergegeven.

Figuur 2.2 Relatiemodel verschillende krimpvormen naar model "Oorzakenmodel krimp" van Buis
Bron: Welke strategieën kunnen krimp gemeenten aanwenden om de eigen aantrekkelijkheid te behouden? (Buis, 2013)

Selectieve krimp en gevolgen

Selectieve krimp is de wijziging van de bevolkingsamenstelling in een gebied naar leeftijd, etniciteit, opleiding en economische status. De selectieve krimp is het gevolg van het aantal geboorten en sterftegevallen, dat daarnaast beïnvloed wordt door migratie-effecten.

De wijziging in leeftijdsopbouw heeft verstrekende gevolgen voor de faciliteiten zoals kinderopvang, onderwijsvoorzieningen, zorgvoorzieningen en vrijetijdsvoorzieningen zoals buurtgebouwen en

sportfaciliteiten. Door de ontgroening is er een afname in het aantal peuters en (basisschool)leerlingen te constateren. Het draagvlak voor instandhouding van het lokale aanbod van kinderopvang en (basis)onderwijs komt hierdoor onder druk te staan (Thissen, 2009). Hiermee samenhangend kan het aantal leden van (sport)verenigingen afnemen waardoor het bestaansrecht bedreigd kan worden. In de context van deze scriptie worden verenigings- en buurtvoorzieningen gezien als maatschappelijke voorzieningen. De vergrijzing vraagt juist weer om een toenemende vraag naar faciliteiten waar zorg geboden wordt. Het totaalaanbod aan voorzieningen wordt belangrijk geacht voor de aantrekkelijkheid van een gebied (Marlet, 2009).

Over het algemeen bezitten jongeren, hoger opgeleiden en sociaal-economisch sterkeren de middelen om te migreren richting een kansrijker gebied qua werk en opleidingsmogelijkheden. De sociaal-economisch zwakkeren en ouderen blijven daardoor achter in een gebied waardoor het werkloosheidscijfer en het aantal ouderen in een gebied toeneemt. Het wegtrekken van de (hoog opgeleide) beroepsbevolking heeft tot gevolg dat de economisch minder draagkrachtigen achterblijven, zij kunnen immers een verhuizing niet bekostigen (Dam et al., 2006). Deze migratie kan tot gevolg hebben dat er een overaanbod aan specifieke woningen komt, waardoor de huizenprijzen dalen (Kempen, 2012). Die dalende huizenprijzen trekken mogelijk zelfs economisch zwakkeren aan door de financiële toegankelijkheid van de woningen waardoor er zogenaamde selectieve migratie optreedt (Buis, 2013; Dam et al., 2006). Hierbij wordt over het algemeen aangenomen dat de groep sociaal-economisch zwakkeren minder betrokkenheid bij de woonomgeving heeft waardoor er minder sociale cohesie bestaat. Verloedering en verhoging van criminaliteit kunnen als gevolg hiervan optreden (Agentschap NL, 2012; Nimwegen & Heering, 2009).

De daling van het opleidingsniveau in een gebied, als onderdeel van selectieve krimp, heeft ook gevolgen voor de aantrekkelijkheid als vestigingsplaats voor bedrijven. Voor de (nieuw)vestiging van bedrijven is

het van belang dat voldoende arbeidspotentieel met de juiste opleiding in een gebied aanwezig is. De afname van het aantal bedrijven heeft weer gevolgen voor de werkgelegenheid en arbeidsparticipatie en kan daardoor het aantal werklozen in een gebied laten toenemen.

Als gevolg van selectieve krimp bestaat het risico dat een gebied in een negatieve spiraal terecht komt. De selectieve krimp kan grote gevolgen hebben voor de aantrekkelijkheid van een gebied, voor zowel bedrijven als inwoners en heeft een grote invloed op de leefbaarheid en het imago.

Bevolkingskrimp en gevolgen

De negatieve ontwikkeling van de bevolkingsomvang betreft een waargenomen verschijnsel maar is ook als specifieke vorm van krimp te beschrijven met bijbehorende gevolgen, daarom heeft deze vorm een aparte plaats gekregen in deze paragraaf.

Bevolkingskrimp is het gevolg van lage geboortecijfers (of vruchtbaarheidscijfers), migratie en sterfte overschot. In feite is het de absolute afname van de bevolking, ook wel *kwantitatieve* krimp genoemd. De afname van het absolute aantal inwoners in een gebied zorgt voor verminderd draagvlak voor alle voorzieningen zoals scholen, zwembaden, winkels, restaurants, verenigingen en vrijetijdsclubs. Het voortbestaan van maatschappelijke en consumptieve voorzieningen komt onder druk te staan door het gebrek aan leden, gebruikers of clientèle. Het sluiten of opheffen van voorzieningen brengt als gevolg een vergroting van de werkloosheid teweeg en zorgt voor leegstaand vastgoed.

Als gevolg van de afname van de bevolkingsomvang wordt de financiële draagkracht voor de totale infrastructuur minder. De kosten en het onderhoud van wegen en nutsvoorzieningen zoals riolering en het stroomnetwerk, maar ook de kosten voor een voorziening als bijvoorbeeld het openbaar vervoer moet gedragen worden door minder mensen. Hierdoor komt de instandhouding in gevaar (Harms, Olde Kalter,

& Jorritsma, 2010). Een verarming of vermindering in kwaliteit van deze infrastructurele voorzieningen zorgt voor een afname van de aantrekkelijkheid van het gebied.

Zoals ook bij selectieve krimp het geval is, is het arbeidspotentieel voor de vestiging van bedrijven van groot belang. Indien er onvoldoende gekwalificeerd personeel in een gebied aanwezig is, zal een bedrijf een andere vestigingsplaats overwegen. Het wegtrekken van bedrijven naar plaatsen naar een gebied met een passender arbeidsaanbod zorgt voor een verhoging van de werkloosheid in een specifieke plaats en heeft leegstaand vastgoed tot gevolg.

Door het krimpen van de bevolkingsomvang zal leegstand plaats vinden. Het betreft vaak incourant vastgoed zoals buurtgebouwen, scholen, winkels, fabrieken en kantoren die specifiek voor een bepaalde onderneming zijn gemaakt. Door leegstand wordt een gebied fysiek negatief aangetast.

Afname beroepsbevolking en gevolgen

Hoewel de afname van de beroepsbevolking (15-64 jaar) ook het gevolg is van andere krimpvormen, is deze vorm van krimp ook separaat te betitelen als een krimpvorm met haar specifieke gevolgen. De afname van de beroepsbevolking wordt enerzijds veroorzaakt door de ontgroening (afname van het aantal jongeren) en anderzijds door de vergrijzing (toename aantal ouderen). Daarnaast wordt het versterkt door het wegtrekken (migratie) van gekwalificeerd personeel doordat de economische kansen in andere gebieden groter zijn. Hierdoor zal zowel kwalitatief (opleidingsniveau) als kwantitatief (aantal werknemers) een tekort aan arbeidskrachten ontstaan. Een gebied wordt hierdoor minder aantrekkelijk als vestigingsplaats voor ondernemingen. Daarnaast zorgt de vergrijzing voor een verhoging van de zorgvraag terwijl de beroepsbevolking afneemt. De zorgvoorzieningen voor ouderen staan hierdoor onder druk, zowel qua financiering als de omvang van de faciliteiten (Jong & Daalhuizen, 2014).

Krimp huishoudens en gevolgen

De huishoudenskrimpt heeft zowel een kwantitatief als kwalitatief aspect. Het betreft enerzijds de absolute omvang van het aantal huishoudens (kwantitatief) als het aantal leden van een huishouden (kwalitatief). De vraag naar het aantal en type woningen in een gebied wordt hierdoor bepaald. Afgelopen jaren is er een afname van het aantal leden in een huishouden geconstateerd (SER, 2011). Door de economische voorspoed in de afgelopen decennia zijn steeds meer mensen zelfstandig gaan of blijven wonen, waardoor de absolute vraag naar woningen in Nederland niet is gedaald, maar het aantal mensen dat in een woning verblijft wel (Dam et al., 2006).

Het alleen en zelfstandig wonen is voor jongeren steeds makkelijker bereikbaar geworden door de financiële middelen die ter beschikking staan. Daarnaast is het aantal ouderen, dat na overlijden van de partner zelfstandig blijft wonen, toegenomen. Het Nederlandse zorgbeleid is erop gericht om mensen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen en eventueel benodigde zorg, op maat, aan huis te bieden. Er ontstaat hierdoor een vraag naar andere woningtypen. Een zelfstandig wonende senior heeft nu eenmaal andere behoeften dan een starter op de woningmarkt of een gezin met kinderen.

Fysieke krimp en gevolgen

Onder fysieke krimp worden alle verschijnselen geschaard die in de leefomgeving waargenomen kunnen worden. De gevolgen van fysieke krimp zijn het meest zichtbaar. Het stagneren van nieuwbouwplannen en uitblijvende invulling van bouwrijpe uitbreidingsgebieden waren de eerste tekenen. Maar ook het bestaande vastgoed is niet geschoond gebleven van fysieke krimp. Hierbij valt te denken aan leegstand van kantoren, winkels en woningen. In veel gebieden is woningleegstand voorkomen door de huishoudensverdunning die heeft plaatsgevonden. Daar waar er een mismatch is tussen het woningaanbod en de -vraag kan een substantiële leegstand ontstaan. Hierbij worden zowel de huur- als koopmarkt getroffen (Buis, 2013). Mede door deze ontwikkelingen kan

een daling in de woningprijzen waargenomen worden waardoor er kansen voor starters op de woningmarkt ontstaan. De daling van woningprijzen kan daarnaast een aantrekkende kracht hebben op economisch minder sterkeren waardoor verarming plaats kan vinden. Een voorbeeld van een plaats in Nederland, waar de woningleegstand zich zeer prominent gemanifesteerd heeft en zelfs tot rigoureuze sloop heeft geleid, is Delfzijl (Delken, 2006).

De leegstand van maatschappelijk en commercieel vastgoed springt het meest in het oog. Gestimuleerd door de huidige economische situatie in Nederland zijn veel bedrijven in omvang gekrompen of gesloten. Daarnaast zijn er bedrijven die, mede vanwege het gebrek aan voldoende arbeidspotentieel, verplaatsen en daarbij vastgoed leeg achterlaten. Door de ontgroening die plaatsvindt, is er bijvoorbeeld een lagere toestroom van scholieren waardoor dorpsscholen moeten fuseren of sluiten en ook die laten daarbij “incourant” vastgoed leeg achter. Dorpshuizen, sportclubs en verenigingen krijgen te weinig leden en bezoekers waardoor ze genoodzaakt zijn de deuren te sluiten maar ook de banken en postkantoren verdwijnen uit de dorpen en laten daarbij incurant vastgoed achter. De lokale fietsenmaker, “buurtsuper” en bakker moeten moeite doen om voldoende klandizie aan te trekken om de winkel rendabel te houden of gaan over tot sluiting en laten hierbij lege panden achter die moeilijk exploitabel zijn.

Een andere fysiek waarneembare vorm van krimp heeft zijn uitwerking op voorzieningen zoals bijvoorbeeld infrastructuur en het openbare vervoer. Door de afnemende inkomsten van gemeenten en vervoersbedrijven komt de dekking van de kosten voor instandhouding, onderhoud en vernieuwing in gevaar waardoor een verschraling van het gebied kan optreden. De fysieke uitstraling is belangrijk ter voorkoming van een negatief migratiesaldo en het behouden van de aantrekkelijke uitstraling.

Economische krimp en gevolgen

Onder economische krimp kunnen we alle economische verminderingen als gevolg van de inwonersdaling scharen. Als gevolg van selectieve migratie (wegtrekken jongeren en hoger opgeleiden) is een dalend investeringsniveau waar te nemen. Het investeringsvermogen van een gebied neemt af, mede doordat de bedrijven wegtrekken of sluiten maar ook doordat er minder inkomsten in de gemeentekas door geïnde belastingen komen.

Ook het bedrijfsleven is getroffen door de economische krimp. Gedwongen reorganisaties en sluiting van bedrijven, mede door het gebrek aan consumentenvertrouwen, zorgen voor een toename aan werklozen.

Het in stand houden van maatschappelijke- en consumptievoorzieningen komt onder druk te staan of deze verdwijnen, mede door de afname van gemeentelijke inkomsten als gevolg van de huidige economische situatie. De onderhoudsopgave aan infrastructuur en nutsvoorzieningen blijft ongewijzigd maar moet door minder mensen gedragen worden. Hierdoor moet het (onderhouds)niveau soms bijgesteld worden.

De economische krimp krijgt binnen gemeenten noodgedwongen meer aandacht. Het wordt financieel steeds moeilijker om negatieve gevolgen van krimp op te vangen of te keren naar kansen door dalende inkomsten vanuit burgers en bedrijven. Leegstaand (incourant) gemeentelijk vastgoed wordt niet verkocht en de verworven gronden die bestemd waren voor de realisatie van nieuwe woningen of bedrijventerreinen vinden geen aftrek en blijven op de balans staan. Voornamelijk rentelasten, veroorzaakt door leegstaand vastgoed en onverkochte gronden, hebben impact op de gemeentebegroting. De gemeentelijke begrotingen waren vaak gebaseerd op snelle verkoop of gebruik en gingen uit van winsten en opbrengsten, in plaats daarvan zijn kosten in de vorm van renten en onderhoud gekomen. Deze kosten komen vaak ten laste van andere begrotingsposten (Have et al., 2012).

De economische krimp heeft vooral effect op het investeringsvermogen, de uitstraling en het voorzieningenniveau van een gebied. De aantrekkelijkheid van een gebied kan hierdoor sterk beïnvloed worden.

Sociaal culturele krimp en gevolgen

Met name de factoren die betrekking hebben te maken met de leefbaarheid en aantrekkelijkheid van een gebied worden geschaard onder de sociaal culturele krimp. De samenhang en cohesie tussen de inwoners van een gebied hebben een “plaats” nodig om tot stand te komen. Deze ontmoetingsplaatsen staan onder druk. De afgelopen decennia zijn bijvoorbeeld het aantal buurt- en plattelandswinkels sterk afgenomen, ook in de hoogtij- en groeiperiode. De overwegingen destijds waren voornamelijk bedrijfseconomisch van aard en zijn nog steeds actueel. Het moet “lonen” om een voorziening in stand te houden.

Door de ‘ontgroeningbeweging’ is een afname in onderwijsbehoefte waar te nemen. Deze afname zorgt ervoor dat scholen fuseren en samengevoegd worden. De afwezigheid van een basisschool in een plaats maakt dat deze minder aantrekkelijk kan zijn voor jonge gezinnen om te wonen. Ook het verenigingsleven heeft sterk te lijden onder de afname van het inwoneraantal. Door het verminderde draagvlak zijn en zullen deze verdwijnen. Steeds vaker moet de afweging gemaakt worden of een school, sportclub of vrijetijdsvereniging voldoende kwaliteit kan bieden om bestaansrecht te behouden of beter kan samengaan met een vereniging of school in een andere plaats (Hospers, 2013). Al de voormelde ontwikkelingen zorgen voor een verminderde aantrekkelijkheid en verarming van de leefomgeving in een gebied.

Figuur 2.3 Negatieve gevolgen van krimp
Bron: eigen interpretatie

Abstractie ten behoeve van onderzoekskader

De gevolgen van krimp zijn zeer uiteenlopend en kunnen de aantrekkelijkheid en leefbaarheid van een gebied bedreigen. Door het verminderen van de draagkrachtige bevolkingsomvang, het wegtrekken van bedrijven, leegstand en de afname van consumptie voorzieningen kan er *verarming* van het gebied ontstaan. Daarnaast zijn het vaak de jongeren die wegtrekken uit een gebied waardoor de bevolking vergrijsst en een toename in de *zorgvraag* ontstaat en een afname van de *beroepsbevolking* plaats vindt. De draagkrachtige bevolkingsgroep heeft de middelen om te verhuizen naar gebieden met meer arbeidskansen waardoor de minder draagkrachtige bevolkingsgroep overblijft. Dit veroorzaakt een extra impuls voor *verarming* van een gebied. Door de afname van arbeidspotentieel is het moeilijk om nieuwe bedrijven aan te trekken of de bestaande te behouden waardoor er een toename in de *werkloosheid* kan optreden. Daarnaast neemt de minder draagkrachtige bevolkingsgroep minder deel aan het arbeidsproces en zorgt daarmee ook voor een toename in de *werkloosheid*. Door de vermindering van de populatieomvang neemt de behoefte aan vastgoed af en ontstaat *leegstand*. Dit betreft zowel woningen, bedrijfspanden als onderwijs- en verenigingsgebouwen. Door de wijziging in de bevolkingssamenstelling ontstaat er een *mismatch* tussen het *woningaanbod* en de *woningvraag*. Hoger opgeleiden zijn vaker geneigd te verhuizen voor een baan in een kansrijkere omgeving. Hierdoor treedt er een afname in het kennisniveau (*braindrain*) op waardoor de samenstelling van de *beroepsbevolking* verandert. De *beroepsbevolking* neemt daarnaast af door de optredende vergrijzing. Tevens zal het *draagvlak voor het sociale stelsel* afnemen door de verminderde omvang van de beroepsbevolking. Het aantrekken en behouden van bedrijven wordt moeilijker vanwege de afname van het arbeidspotentieel met als gevolg een verminderde *werkgelegenheid*. De afnemende bevolkingsomvang zorgt voor een vermindering van het draagvlak voor *maatschappelijke voorzieningen*, waardoor deze in omvang en aantal zullen afnemen. Door de vergrijzing en ontgroening van de bevolking neemt de vraag naar *onderwijs* en *kinderopvang* af. Door

gebrek aan voldoende afzet zal het draagvlak voor de *consumptie voorzieningen* afnemen. Het aantal mensen waarvoor de *infrastructuur* zoals wegen, riool, water, elektra en *openbaar vervoer* in stand moet worden gehouden neemt af. De inkomsten van de lokale overheden nemen daardoor af terwijl de instandhoudingskosten gelijk blijven. In figuur fig. 2.3 is in willekeurige volgorde een opsomming van de negatieve gevolgen weergegeven. Er bestaat een duidelijke interactie tussen de diverse negatieve gevolgen waardoor versterking op kan treden. Voor de overzichtelijkheid zijn deze verbanden niet in de figuur verwerkt. Zowel de volgorde als de interactie tussen de negatieve krimpgevolgen is voor het vervolg van dit onderzoek niet van belang aangezien gezocht wordt naar de bijdrage die de recreatie en toerismesector kan bieden tegen specifieke negatieve gevolgen van krimp.

afbeelding 3 Vakantiepark Aquadelta Bruinisse
Bron: travelta.nl

2.2 Recreatie en toerisme in breder perspectief

Om inzicht te krijgen in de kansen die recreatie en toerisme biedt als remedie tegen negatieve krimpgevolgen is het noodzakelijk om meer inzicht te verkrijgen in de sector. In dit hoofdstuk zal ik verder ingaan op de motieven om te recreëren of op vakantie te gaan, de diverse segmenten die de recreatie en toerismesector kent, locatiefactoren die van invloed zijn alsook de effecten van de sector op de leefbaarheid van een gebied. Ten slotte is er onderzoek gedaan naar de wijze waarop toeristische bestemmingen ontwikkeld kunnen worden.

2.2.1 Motieven voor recreëren en toeristische activiteiten

Om een beter inzicht te krijgen in de recreatie en toerismesector is het van belang om de achterliggende motivatie tot het ondernemen van een recreatieve of toeristische handeling (Park & Yoon, 2009) te kennen. Er is veel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de diverse motieven voor recreatie en toerisme. De motieven spelen een significante rol in de beslissing om te reizen en toeristische activiteiten te ondernemen (Heitmann, 2011). Het verklaart waarom mensen reizen, waarom ze bepaalde activiteiten ondernemen tijdens een vakantie en waarom ze een bepaalde bestemming kiezen. In hoofdzaak is het toeristengedrag te verdelen in 'push en pull factoren' (Dann, 1977; Goossen & Boer, 2008; Kim & Lee, 2000; Phau, Lee, & Quintal, 2013; Prayag & Ryan, 2011). Hierbij zijn de push factoren de aanleidingen die iemand er toe aanzetten om buiten de eigen omgeving te willen verblijven en naar een specifieke plaats gaan. Volgens de omschrijving van Ryan zijn de push factoren de verklaring waarom toeristen een plaats verkiezen boven een andere plaats, welke ervaring zij zoeken en welke activiteiten ze wensen te ontplooien (Ryan, 1991). Na uitgebreid literatuuronderzoek van Prayag & Ryan zijn de volgende vier hoofdmotieven onderscheiden: ontsnappen dagelijkse routine, sociale interactie, prestige en nieuwe dingen ontdekken (Prayag & Ryan, 2011). Deze sluiten aan op eerder onderzoek van Dann, Pearce, Kim & Lee en Iso-Ahola (Dann, 1977, 1981; Iso-Ahola,

1982; Kim & Lee, 2000; Pearce, 2005). De push factoren zijn vaak persoonlijke factoren maar hebben ook een relatie met de sociaal demografische status. Hierbij valt te denken aan de behoefte om er even tussenuit willen zijn, "bij te tanken", bezinning, ontspanning, familie bezoek, inspanning of kennis vergaren. Deze push factoren zijn te herleiden tot de behoeftepiramide zoals Maslow deze geformuleerd heeft (Kim & Lee, 2000). Afhankelijk van de sociale status kan de behoefte veranderen. Zo wordt de behoefte aan de ontspannende wandeling in een park, kennis te vergroten of creativiteit te ontplooien anders als de sociaal demografische status verandert. Enkele voorbeelden hiervan zijn het al dan niet hebben van kinderen, een drukke baan of woonachtig zijn in een drukke stad.

Deze generieke wijze van benaderen laat buiten beschouwing dat ook afwijkende beslissingen genomen worden, afhankelijk van exogene factoren. Zo kan iemand die normaal op ontdekking zou gaan en avontuurlijke rondreizen maakt in verre landen, behoefte hebben om "bij te tanken" in een vakantie resort of een weekendje "uit te waaien" aan de kust. Deze beslissingen zijn niet toe te wijzen aan sociaal-demografische kenmerken en kunnen bepaald worden door tijdelijke omstandigheden zoals ook Kim bepleit (Kim, 2014). Tijdens het interview met Jobse kwam naar voren dat de huidige toerist een veelvoud aan ervaringen wil beleven tijdens een vakantie (Jobse).

De pull factoren zijn de factoren die de aantrekkingskracht vormen om een bepaald gebied, omgeving of attractie te bezoeken (Klenosky, 2002). Dat kan een aantrekkelijk klimaat zijn maar ook een evenement, een bijzonder gebouw of een cultuur. De aantrekkingskracht wordt door Phau et al. (Phau et al., 2013) als volgt beschreven:

" a result of the attractiveness of the features, attributes and attractions of a particular tourist destination. These pull factors include tangible resources such as beaches, resorts and historical or cultural artefacts as well as a traveller's perception and expectation of the destination such as benefit expectations and marketed destination image"

Uit deze omschrijving komt naar voren dat de pull factor mede wordt bepaald door het imago van een bepaalde bestemming of attractie. Onlosmakelijk daaraan verbonden is de verwachting die we hebben van het bezoek aan een gebied of attractie (Leiper, 1979, 2008; Prayag & Ryan, 2011). Met name de verbeelding van een bepaalde bestemming heeft de laatste decennia een transformatie doorstaan (Leiper, 2008). Door de toegenomen digitalisering van de maatschappij is de toegankelijkheid van informatie over de hele wereld vergroot en kan beeldvorming beïnvloed worden. Zoals Urry in zijn boek "The tourist gaze 3.0" aangeeft wordt ons verlangen om gebieden of attracties te bezoeken vergroot door de beelden die we zien (Urry & Larsen, 2011). Hierdoor willen we zelf de plaats, cultuur, omgeving of het evenement ervaren waar een foto genomen is.

De categorisering van pull factoren is zeer divers (Awaritefe, 2004). Zowel Awaritefe als Witt en Moutinho concluderen samenvattend dat de diverse categorisering in pull factoren of bestemmingskeuzen te herleiden zijn tot drie categorieën (Awaritefe, 2004; Witt & Moutinho, 1989):

- 1) de *statische factoren* zoals klimaat, reisafstand, historische/culturele kenmerken, natuurlijke en culturele landschap;
- 2) de *dynamische factoren* zoals accommodatieaanbod, cateringservice, persoonlijke aandacht, entertainment/ sport, politieke klimaat, trends in toerisme;
- 3) de *huidige beslisfactoren* zoals marketingstrategieën en prijzen in vergelijking tot de thuisbasis.

Deze onderverdeling is zeer grof en kan afhankelijk van de specifieke omgeving/bestemming zeer fijnmazig worden aangevuld.

Kort samengevat kan gesteld worden dat de push factoren de aanleiding zijn om een toeristische of recreatieve activiteit te ondernemen en zijn de pull factoren de elementen die de bestemming bepalen.

Door verschillende wetenschappers wordt de gescheiden benadering van

push en pull factoren te beperkt geacht omdat mensen complexer in elkaar zitten en gedreven worden door meer factoren dan alleen marketing, economie, aantrekkelijkheden en faciliteiten (Heitmann, 2011). Zij beargumenteren dat de push factoren zoals avontuur, sociale interactie, ontdekken en leren evenals de pull factoren zoals culturele evenementen, historische kwaliteiten, lokale gebruiken en tradities ook van belang zijn voor de bestemmingskeuze. Zij zien de bestemmingsmarketing als een katalysator (Mosteller, 1998; Muzaffer & Hagen, 1993). Daarnaast is de pull factor (bestemmingskeuze) afhankelijk van de push factor (aanleiding), die bepaalt wat men tijdens een toeristisch recreatieve activiteit wil ervaren (Kim & Lee, 2000).

Uit vorenstaande blijkt dat er een groot verband is tussen de push and pull factoren. Ondanks dat de push factor misschien vroeger in het beslistraject een rol speelt, kan de pull factor van een bestemming bepalend zijn voor het ontstaan van een push factor. Zij kunnen dus niet zonder meer als onafhankelijke entiteiten onderzocht worden, zoals ook onderschreven door Klenosky (Klenosky, 2002).

2.2.2 Diversiteit van de recreatie en toerismesector

De recreatie en toerisme sector is een brede sector, die uiteenloopt van een wandeling door het park tot een wereldreis. In 'De Landelijke R&T standaard' (Kennisas, 2009) worden de volgende praktische segmenten in de recreatie- en toerismesector onderscheiden: logiesverstrekking, horeca, detail- en groothandel, vervoer, cultuur, recreatie en amusement, sport en overig. Deze grove onderverdeling is verder te verfijnen, maar deze verdeling schetst duidelijk dat de sector zowel toeleveranciers als winkels, musea, sportclubs, pretparken, restaurants en hotels of bungalowparken behelst. Een nog grovere verdeling wordt gemaakt door onder te verdelen naar dagrecreatieve voorzieningen en verblijfsrecreatieve voorzieningen. Voor het doel van deze scriptie is deze grove verdeling afdoende aangezien zij gebruikt wordt om de mogelijke bijdrage van de sector tegen negatieve gevolgen van krimp te

onderzoeken waarbij het aannemelijk is dat de diverse segmenten een verschillend effect op de lokale ontwikkeling hebben.

2.2.3 Aantrekkingskracht gebieden voor toeristisch recreatieve bezoekers

Om recreatie en toerisme in te kunnen zetten als mitigerende maatregel tegen negatieve gevolgen van krimp is het van belang te onderzoeken of de positieve effecten van de sector te koppelen zijn aan de locatiespecifieke competenties / eigenschappen en of deze gestimuleerd kunnen worden. De inzet hierbij is het aantrekken van bezoekers van buiten de eigen functionele regio. Deze functionele regio is geen geografische grens maar wordt in deze context gevormd door het gebied dat de lokale bevolking gebruikt om te voorzien in de dagelijkse behoeften / recreatie.

De motieven voor het ondernemen van toeristisch recreatieve activiteiten zijn in paragraaf 2.1.1 beschreven. De motieven zijn daarbij beschouwd vanuit de toerist. Bij de bestemmingskeuze kunnen klimaat en omgeving een belangrijke rol spelen maar soms ook onbelangrijk zijn. Als men bijvoorbeeld een pretpark of evenement wil bezoeken is de omgeving buiten de faciliteit minder van belang. Bij het ondernemen van een stedentrip, funshoppen of strandvakantie is de omgeving juist weer van doorslaggevend belang. In deze paragraaf worden de gebiedskwaliteiten beschreven.

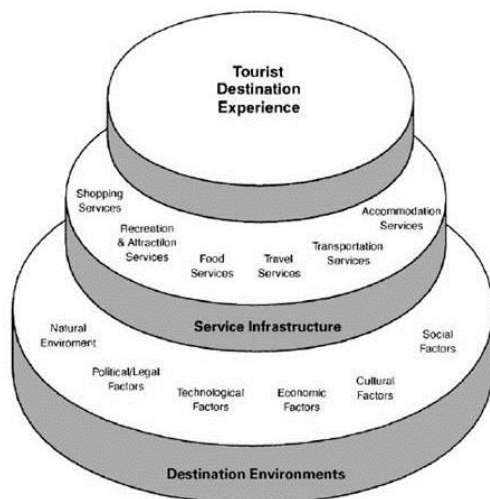
Door Beerli en Marín is een negental factoren beschreven die de toerist tot een bepaald gebied aantrekken (Beerli & Martín, 2004). Hoewel de lijst een verdere onderverdeling kent, zijn de volgende hoofdargumenten onderscheiden:

- *Natuurlijke argumenten* zoals het klimaat, landschap (b.v. kust of bosrijk), diversiteit in flora en fauna;
- *Algemene infrastructuur* waaronder bereikbaarheid en kwaliteit van de transportfaciliteiten zoals wegen en vliegvelden maar ook de

bebouwingsdichtheid en structuur van winkelvoorzieningen;

- *Toeristische infrastructuur* zoals het aanbod (kwaliteit en kwantiteit) van hotels, restaurants en toeristeninformatie
- *Toeristische leisure en recreatie* waaronder bijvoorbeeld themaparken, golfbanen, winkelcentra en casino's vallen;
- *Cultuur, historie en kunst* zoals het aanbod van historische gebouwen en musea maar ook religie en folklore;
- *Politieke en economische factoren* waarbij de algemene welstand en het politieke klimaat een belangrijke rol spelen;
- *Natuurlijke omgeving* waaronder de schoonheid of juist vervuiling van lucht en landschap maar ook de dichtheid van de bevolking;
- *Sociale omgeving* die een weergave is van de gastvrijheid van de bevolking maar ook de aanwezigheid van een taalbarrière;
- *Atmosfeer*, de "*sence of place*", straalt een gebied rijkdom, armoede of mysterie uit.

Een vergelijkbare onderverdeling is door Murphy et al. gemaakt en weergegeven in figuur 2.4. Deze figuur geeft een gelaagdheid aan in de toeristische bestemming door de toeristische belevingswaarde boven de service infrastructuur te plaatsen die op haar beurt weer over de omgevingskenmerken zijn gelegd (Murphy, Pritchard, & Smith, 2000).

Figuur 2.4 Een conceptueel model van de bestemming
Bron: The destination product and its impact on traveller perceptions (Murphy et al., 2000)

Veel van deze categorieën zijn gerelateerd aan het landschap, de (natuurlijke) omgeving en de lokale inwoners van een gebied. Hiermee kan gesteld worden dat het landschap een belangrijke rol speelt in de keuze van de toerist. Afhankelijk van de motieven van de toerist worden eisen gesteld aan de bestemming, bijbehorende omgevingsfactoren en te ontplooiën activiteiten. Goossens en Boer hebben als randvoorwaarden voor de aantrekkelijkheid van een gebied de volgende drie pijlers als uitgangspunt genomen (Goossens & Boer, 2008):

- de gebruikswaarde (welke toeristisch recreatieve voorzieningen zijn noodzakelijk);
- de belevingswaarde (hoe moet de omgeving eruit zien);
- de narratieve waarde (welke verhalen kunnen over de activiteit verteld worden).

Hieruit kan geconcludeerd worden dat een gebied een bepaalde identiteit en aantrekkelijkheid moet bezitten om toeristen aan te trekken.

Een andere onderverdeling naar de aantrekkelijkheid van een gebied om als bestemming in aanmerking te komen is gericht op de belevingswaarde. Buhalis heeft vanuit diverse theorieën een zestal analysekenmerken geformuleerd, de zogenaamde 6 A's (Buhalis, 2000). Deze bieden een goede houvast om het gebied te beschouwen en te beoordelen hoe gescoord wordt als toeristische bestemming en welke verbeterpunten er binnen een gebied aangebracht kunnen worden om de aantrekkingskracht te vergroten (Haugland, Ness, Grønseth, & Aarstad, 2011).

Attractions (natural, man-made, artificial, purpose built, heritage, special events)

Accessibility (entire transportation system comprising of routes, terminals and vehicles)

Amenities (accommodation and catering facilities, retailing, other tourist services)

Available packages (pre-arranged packages by intermediaries and principals)

Activities (all activities available at the destination and what consumers will do during their visit)

Ancillary services (services used by tourist such as banks, telecommunications, post, newsagents, hospitals etc.)
(Buhalis, 2000; Haugland et al., 2011)

Deze 6 A's bevestigen dat er meer nodig is dan alleen faciliteiten om een gebied aantrekkelijk genoeg te laten zijn als toeristische bestemming. Het aanbod en de beleving van het gebied moet aansluiten op de wensen en verwachting van toeristen en bestaat uit een diensten infrastructuur (accommodaties, transport, horeca etc.) en omgevingsfactoren zoals de natuurlijke omgeving, sociale omgeving, het technologische aanbod etc. (Haugland et al., 2011).

Zoals al eerder geconstateerd is er een grote diversiteit in de push factoren van de toerist en deze zijn dynamisch. Wensen en behoeften veranderen onder andere door wijziging van algemene maatschappelijke omstandigheden, leeftijd, economische- en sociale status. Het aanbod van een gebied, de zogenaamde pull factoren, dient daarom steeds gereflecteerd te worden op de push factoren van toeristen. Parallel daaraan is er ook sprake van een *life cycle* van een toeristisch gebied (Buhalis, 2000; Butler, 1999; Getz, 1992; González & Bello, 2002). Er zijn immers gebieden die aan hun eigen succes ten onder gaan of uit de gratie raken. Een voorbeeld hiervan is de Spaanse Costa. De verschillende stadia die een gebied doorloopt zijn volgens Buhalis; introductie, groei, wasdom, verzadiging en krimp (Buhalis, 2000). Over het algemeen hebben plaatsen die van nature een grote aantrekkingskracht hebben, zoals grote steden (New York, Londen, Parijs, Amsterdam), speciale natuurgebieden (Niagara watervallen, Grand Canyons, Kruger park, park de Hoge Veluwe) of bijzondere historische plaatsen (Petra in Jordanië, de piramides in Egypte, de toren van Pisa, Pompeii) minder last van een *life cycle* (Buhalis, 2000; Getz, 1992).

2.2.4 Economisch belang recreatie en toerisme

De toeristenindustrie heeft in de tweede helft van de vorige eeuw een grote vlucht gemaakt. Het wordt gezien als een gevolg van de 'post-industriële maatschappij' en is voornamelijk dienstverlenend. Het heeft geen basis zoals een traditionele industrie maar heeft vaak een plaats ingenomen van de productie industrieën door te voorzien in overnachtingfaciliteiten en overige aantrekkende faciliteiten (Eadington, Atlantic, & Redman, 1991). Er zijn diverse economische effecten te verwachten zoals de toename in werkgelegenheidskansen, belastinginkomsten, economische diversiteit, meer evenementen, vergroting of stabilisatie van het aanbod in restaurants en winkels, vergroting van de natuurlijke en culturele aantrekkelijkheid van een gebied en uitbreiding van het aantal 'outdoor' activiteiten (Andereck,

Valentine, Knopf, & Vogt, 2005). In elk geval is het aannemelijk dat door versterking van de sector een stijging van de algehele welvaart plaats kan vinden en dat toeristen / recreanten van buiten de functionele regio de hoogste toegevoegde waarde hebben.

Het economisch effect van recreatie en toerisme in een gebied is moeilijk vast te stellen. De uitgaven van inkomende toeristen in een gebied versus de uitgaven van de lokale bevolking zijn niet te scheiden. Tevens zijn er andere externe invloedsfactoren die de daadwerkelijke impact kunnen vertroebelen waardoor de causaliteit zeer moeilijk vast te stellen is. Hierdoor zijn alleen algemene omzetten van de beschikbare voorzieningen voorhanden. Er is onderzoek gedaan naar de economische impact van toerisme waarbij de volgende stellingen zijn onderzocht en gevalideerd (Leeuwen, Nijkamp, & Rietveld, 2009):

- des te breder de economische basis van een gebied, des te groter de inkomsten en spin-off van de sector;
- des te groter de groep bezoekers, des te groter de inkomsten en spin-off van de sector;
- hoe ouder de status als toeristengebied, des te groter de inkomsten en spin-off van de sector;

Eerder in dit hoofdstuk is beschreven dat de recreatie en toerismesector zeer veelomvattend is. Hierbij is het aannemelijk dat de verschillende segmenten een ander economisch effect sorteren. Wetenschappelijk bewijs is hiervoor echter niet gevonden. De verwachting is dat de economische spin-off van evenementen en pretparken binnen de omgeving beperkt is. Over het algemeen zijn dergelijke activiteiten full service waarbij eten, drinken en slapen voorzien worden. Voorbeelden hiervan zijn Eurodisney, de Efteling, Lowlands en Concert at Sea. Deze evenementen en pretparken (aantrekkers van grote stromen bezoekers) worden over het algemeen ver van dichtbevolkte gebieden gesitueerd om overlast te beperken. Indien verankering in de lokale structuur niet anderszins geborgd is zal het economisch effect hoogstwaarschijnlijk beperkt blijven tot (tijdelijke) arbeid en toeleveranciers revenuen

(Mommaas). Dagrecreatieve voorzieningen zorgen daarbij voor een belasting van de infrastructuur en omgeving. Veelal zijn de kosten hiervan (onderhoud wegen, herstel bermen, zwerfaval enz.) voor rekening van de lokale overheid terwijl de grootste inkomsten neerslaan bij de ondernemer die de voorziening exploiteert. Evenementen op kleinere schaal binnen een dorps- of stadsgrens hebben daarentegen een groter potentieel tot economische spin-off. Tijdens bijvoorbeeld een lokale boekenbeurs of “open kunstbeurs” zullen onder andere de lokale horeca- en retailondernemingen profiteren van de aantrekkende werking van het evenement. Deze evenementen zijn echter incidenteel. Zij kunnen zorgen voor een verbeterde beeldvorming van een plaats en herhalingsbezoeken tot gevolg hebben. Ook binnen de logiesverstrekking is een grote diversiteit van impact op de algehele economische effecten te verwachten. Een bungalowpark dat uitgerust is met een uitgebreid entertainment en horeca programma zal de gasten minder uitnodigen om in de omgeving te verpozen en consumeren. Zij kunnen wel een positieve bijdrage leveren aan de werkgelegenheid. Een hotel, dat over het algemeen primair voorziet in overnachting, zal de toerist eerder aanzetten tot gebruik van de omgevingsfaciliteiten met bijbehorende economische spin-off. De economische bijdrage van culturele en algemene voorzieningen zoals musea, fietsroutes, wandelpaden en historische gebouwen zoals molens en kerken is wetenschappelijk nog niet bewezen maar aannemelijk is dat zij zorgen voor een algemene aantrekkelijkheid en toegankelijkheid van het gebied die als totaalpakket kunnen zorgen voor aantrekking van toeristen.

Het succes van de sector wordt hoofdzakelijk gemeten in aantallen bezoekers en komt tot uiting in de algemene welvaartsverhoging in een gebied en vergroting van de “Quality of Life” (Bornhorst, Brent Ritchie, & Sheehan, 2010; Dwyer & Kim, 2003; Enright & Newton, 2004).

2.2.5 Ontwikkeling van toeristische bestemmingen

Door de jaren heen is er veel onderzoek naar de ontwikkeling van toeristische bestemmingen gedaan. Vanuit een zeer uitgebreide literatuurstudie heeft Getz een framework gemaakt dat als leidraad kan dienen om tot een gedegen strategie voor de ontwikkeling van toeristische gebieden te komen (Getz, 1986).

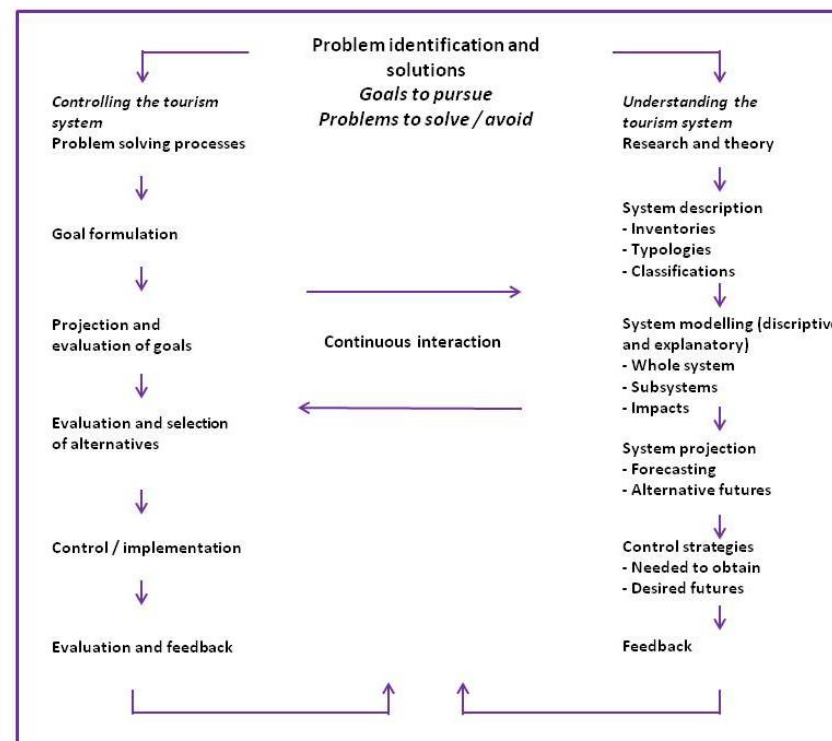
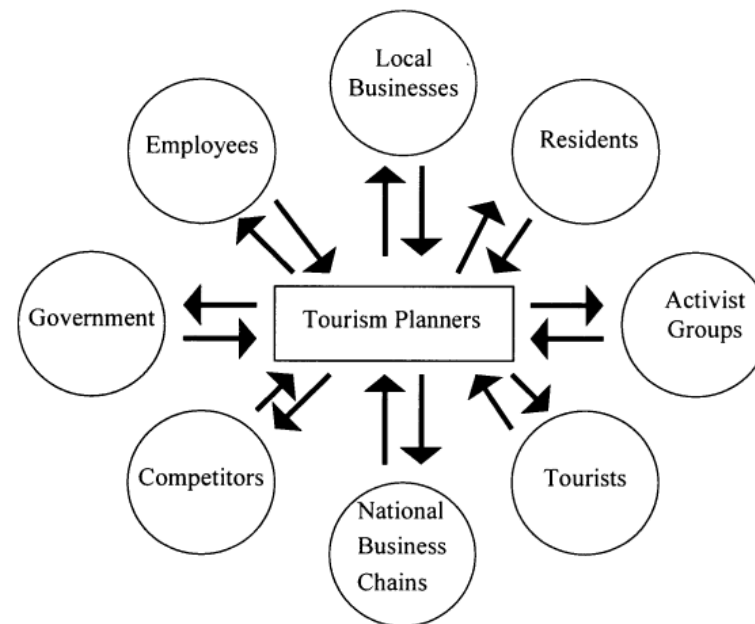

Fig.: 2.5 Integraal systeemmodel van theorie en uitwerking toeristische ontwikkeling
Bron: Models in Tourism planning (Getz, 1986)

In eerste instantie biedt inzicht in het probleem dat men op wil lossen of het doel dat men wil bereiken door ontwikkeling van de sector een goede houvast. Nadat het hoofddoel duidelijk is, dient er inzicht verworven te worden in de uitwerking van recreatie en toerisme op een gebied. De inventarisatie van de aanwezige aantrekkelijkheden, de geplande ingrepen ter bevordering, het beoogde resultaat en de gekozen strategie om het doel te bereiken zijn hiervoor belangrijke indicatoren. Al deze indicatoren dienen geëvalueerd te worden om te beschouwen of aanpassing van de gekozen strategie noodzakelijk is om een duurzame inbedding van toerisme in een gebied te kunnen realiseren. Met duurzaam wordt hierbij verwezen naar de definitie zoals deze door Butler is geformuleerd. Het gaat hierbij om de duurzame verankering van de sector in het gebieds-DNA (Mommaas).

“Tourism which is developed and maintained in an area (community, environment) in such a manner and at such a scale that it remains viable over an infinite period and does not degrade or alter the environment (human and physical) in which it exists to such a degree that it prohibits the successful development and well being of other activities and processes.(Butler, 1999)”

Naast de doelstelling die men voor ogen heeft met het versterken van de toeristische sector en bijbehorende strategie, wordt een bestemming gecreëerd door diverse partijen en deze acteren in een netwerk.

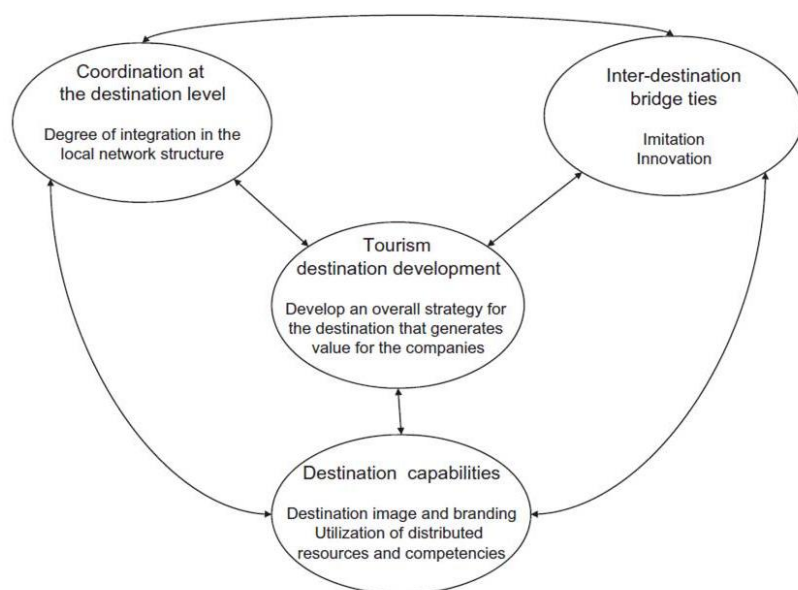

Figuur 2.6 Stakeholders die betrokken zijn bij ontwikkelen van een toeristische bestemming.
Bron: Managing Stakeholders – A Tourism Planning Model (Sautter & Leisen, 1999)

De samenwerking en balans tussen alle *stakeholders* in combinatie met een goed geformuleerd doel en bijbehorende strategie zorgen voor een “duurzame” ontwikkeling van de sector (Sautter & Leisen, 1999).

Nadat er inzicht is verkregen in het beoogde doel van de versterking van de sector en de aanwezige *stakeholders* kan een strategie bepaald worden hoe het doel bereikt kan worden.

Haugland et al. hebben inzichtelijk gemaakt dat een ontwikkelstrategie van meerdere externe factoren afhankelijk is. Het geeft een kader voor de inter-relationale verbanden die een rol spelen bij de toeristische gebiedsontwikkeling (Haugland et al., 2011).

Figuur 2.7 Een model voor ontwikkeling van toeristische bestemmingen
Bron: Development of tourist destinations (Haugland et al., 2011)

Deze benadering geeft een visie vanuit gebiedspotenties en richt zich niet op de toerist met bijbehorende push en pull factoren. Het model geeft

aan dat bij het ontwikkelen van een toeristische bestemming meer componenten van invloed zijn dan alleen het voorzien in voldoende aantrekkelijkheden en een goede marketingcampagne maar dat integratie met bestaande lokale netwerken en connectie tussen bestemmingen mede het uitgangspunt vormen voor een succesvolle ontwikkelstrategie.

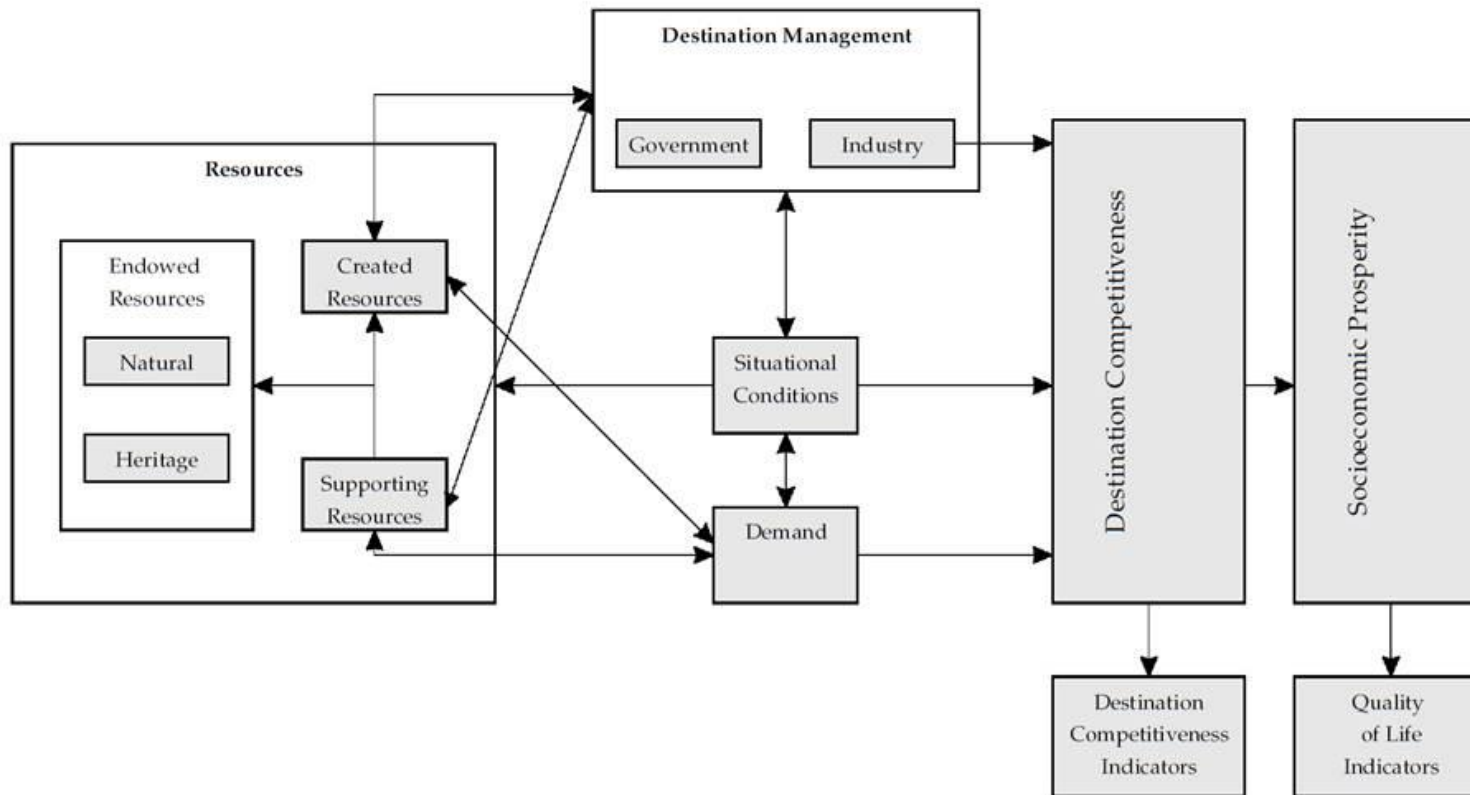
Bewustwording van het discours waar binnen toerisme zich begeeft en waar een gebiedsidentiteit van afhankelijk is zorgt hierbij voor een breed gefundeerde strategie. Naast de beeldvorming van de bestemming zijn de fysieke voorzieningen en de publieke en private omgeving van belang. De interactie tussen deze factoren zorgt voor de identiteit van een toeristische bestemming (Saarinen, 2005). Uit het model van Saarinen komt naar voren dat het transformeren van een gebiedsidentiteit niet alleen een zaak is van strategie bepalen en overheidsingrijpen maar ook van de aanwezige ondernemerskwaliteiten en de exposure die gegeven wordt aan het gebied.

Samengevat kan gesteld worden dat de ontwikkeling van een toeristische bestemming een interdisciplinaire en veelzijdige onderneming is en betrekking heeft op vele onderling verwante onderdelen van toeristische producten, activiteiten en services verzorgt door de publieke en private sector (Yoon, 2002). Een extra component die Yoon toevoegt aan invloedsfactoren bij de ontwikkeling van toeristische bestemmingen is concurrentie.

De toerist heeft vaak keuze uit vele bestemmingen die voldoen aan de geformuleerde pull factoren. Deze concurrentie kan op alle niveaus plaats vinden, van globaal naar nationaal tot op provinciaal en lokaal niveau. Zelfs binnen een gemeente kan concurrentie tussen toeristische trekpleisters bestaan. Ondanks dat een plaats veel capaciteiten heeft om zich succesvol als recreatieve bestemming te manifesteren, kan een zeer nabij gelegen bestemming een sterker of groter aanbod bieden waardoor de impact van de sector beperkt wordt.

Figuur: 2.8 De hoofdelementen van concurrentie in bestemmingen
 Bron: Destination Competitiveness: Determinants and indicators (Dwyer & Kim, 2003)

Studies hebben zich voornamelijk gericht op verbetering van de (gebieds)marketing, marktpositie en meerwaardecreatie door toevoeging van producten en diensten (Yoon, 2002). Door Dwyer & Kim zijn hieraan gebiedsafhankelijke factoren toegevoegd.

Alleen de beschreven *“endowed resources”*, waarmee de historisch aanwezige componenten worden bedoeld, zijn niet in grote mate beïnvloedbaar. De bijzondere natuur of de historische omgeving zijn immers een erfenis uit het verleden. Er kunnen wel aantrekkelijke componenten aan toegevoegd worden die de concurrentiepositie verbeteren. Naast de geboden producten, diensten en belevenissen zijn er een groot aantal factoren die de concurrentiepositie van een gebied bepalen. Allereerst heeft een gebied te maken met *“situationele condities”*. Het klimaat, de algehele economische of sociale status zijn hiervan voorbeelden. De vraag (*“demand”*), oftewel de push factor bepaalt daarnaast in grote mate of een gebied concurrerend kan zijn met een ander gebied. De wijze waarop bedrijven en overheid toerisme managen biedt de ruimte om de concurrentiepositie te versterken. In dit model worden binnen het kader *“destination management”* veel verschillende elementen geschaard. Gebiedsmarketing, gebiedsontwikkelingsbeleid maar ook de strategische inzet van recreatie en toerisme, beroepsbevolkingsbeleid, natuurbeschermingsregels, overkoepelende private belangenverenigingen en opleidingsprogramma's vallen onder deze noemer.

De gecombineerde inzet en kwaliteit van deze factoren bepalen het succes en de concurrentiepositie van een bestemming. Het succes wordt gemeten in aantallen bezoekers en komt tot uiting in de algemene welvaartsverhoging in een gebied en vergroting van de *“Quality of Life”* (Bornhorst et al., 2010; Dwyer & Kim, 2003; Enright & Newton, 2004).

2.2.6 Effecten recreatie en toerisme op leefbaarheid

De recreatie en toerismesector wordt in veel landelijke gebieden gezien als instrument om een positieve economische impuls te geven en

daarmee de leefbaarheid te vergroten. Naast de positieve economische effecten zijn er nog andere effecten gemeten (Andereck et al., 2005). Afhankelijk van de omvang van de sector ten opzichte van de lokale bevolking worden de effecten in meer of mindere mate ervaren (Latkova & Vogt, 2011). De versterking van de sector kan een negatief effect hebben op de gewoonten, de dagelijkse routines, het sociale leven en de waarden en normen van de inwoners. Deze veranderingen kunnen uitmonden in een toename van criminaliteit, sociale conflicten en het verlies van lokale tradities (Dogan, 1989). Aan de andere zijde zijn ook positieve ontwikkelingen geconstateerd door Brunt & Courtney. Zij hebben geconstateerd dat er een voorzieningstoename plaats vindt en daarnaast de culturele en recreatieve faciliteiten verbeteren of uitbreiden (Brunt & Courtney, 1999). In 2012 hebben Deery et al. uitgebreid literatuuronderzoek gedaan naar de diverse gevolgen van de sector en zijn tot een overzichtelijke indeling van alle kosten en baten van de sector gekomen:

- Economische voordelen (*werkgelegenheid, ondernemerskansen, versterking lokale economie, inkomsten lokale overheid, vergroting budgetten voor publieke voorzieningen*)
- Aanwending publieke budgetten (*voor bijvoorbeeld inzet politie, zorgverleners en brandweer*)
- Onderhoudskosten (*van stranden, wegen, parken en openbaar vervoer*)
- Recreatief aanbod (*aanbod winkels, vermaak, evenementen, ontmoeting*)
- Ontwrichting (*drukke op wegen en stranden, parkeerproblemen, geluidsoverlast, drukke in winkels en restaurants en verkeersopstopping*)
- Trots
- Delinquent gedrag (*criminaliteit, alcoholmisbruik, drugsmisbruik, overlast, gokken, prostitutie*)
- Milieu effecten (*afval, verstoring natuur*)
- Beeldvorming (*wijziging algemene opinie over gebied*)
- Prijsstijging (*algemene levensstandaard, vastgoedprijzen, huren en toegangsprijzen*)

- Toegankelijkheid (*woningen worden ingenomen door toeristen waardoor lokale bevolking geen ruimte krijgt*)
- Sociale cohesie (*wijziging sociale en morele waarden, cohesie tussen inwoners*)
- Nieuwe infrastructuur (*gebiedsontwikkeling, nieuwe voorzieningen*)
- Fysieke karakter gebied (*nieuwe gebouwen en faciliteiten, architectuur, gebiedskarakteristieken*)

De genoemde effecten van het versterken van de sector kent zowel negatieve als positieve effecten waarbij per gebied beschouwt kan worden welke effecten op zullen treden (Deery, Jago, & Fredline, 2012).

Abstractie ten behoeve van onderzoekskader

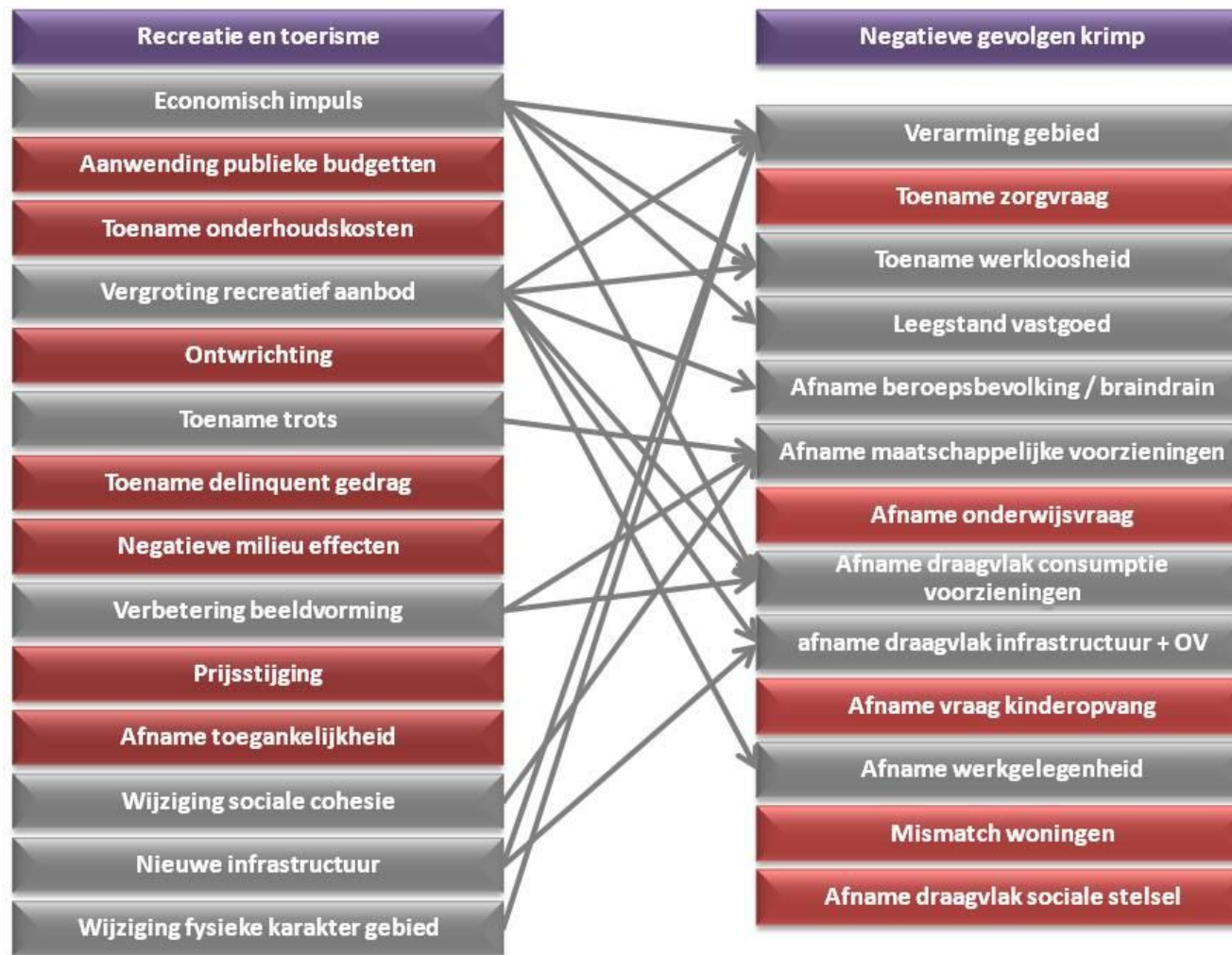
Het doel van dit onderzoek is te onderzoeken in hoeverre de recreatie en toerismesector een bijdrage kan leveren aan het mitigeren van de negatieve gevolgen van krimp. Inzicht in de sector is hiervoor van belang. Om de werking van de sector beter te begrijpen is het belangrijk de toerist, inclusief bijbehorende motieven die ten grondslag aan het ondernemen van een activiteit, te erkennen. De recreatie en toerismesector wordt gevormd door vele factoren en heeft uiteenlopende effecten op gebieden.

De aantrekkingskracht van een gebied als toeristische bestemming wordt gevormd door diverse componenten maar dient beschouwd te worden vanuit het perspectief van de behoeften van de toerist. Mensen worden gedreven door push en pull factoren. Hierbij vormen de push factoren de aanleiding die ervoor zorgt dat iemand een activiteit buitenshuis onderneemt. De pushfactoren zijn afhankelijk van de sociaal-economische status en zijn dynamisch en kunnen beïnvloed worden door tijdelijke omstandigheden. Doordat de push factoren van een toerist dynamisch zijn, is het van belang dat een gebied zich daarop blijft aanpassen. De pull factoren bepalen de keuze voor het bezoek aan een bepaalde plaats of evenement. De recreatie en toerismesector omvat veel segmenten die vragen om specifieke gebiedskenmerken en verschillen in impact op de

lokale sociale-, economische-, en fysieke structuur. Daarnaast is de gepercipieerde identiteit of beeldvorming van een toeristisch gebied belangrijk om in aanmerking of onder aandacht te komen als bestemming. In algemene zin kan gesteld worden dat de economische spin-off van de sector binnen een gebied bepaald wordt door het aantal bezoekers van buiten de functionele zone en zich voornamelijk richt op vergroting van de werkgelegenheid, de economische diversiteit en verhoging van het welvaartsniveau. Indien men de sector in een gebied wil versterken zal men een duidelijk doel moeten formuleren en zich bewust moeten zijn van alle krachten die binnen een gebied opereren. Indien men de sector in een gebied zodanig wenst te versterken dat deze concurrerend met andere bestemmingen is dient men naast de behoeften van de toerist, rekening te houden met zowel de fysieke omgeving als de diverse publieke en private partijen die binnen het discours operationeel zijn. Versterking van de recreatie en toerismesector heeft zeer uiteenlopende effecten op de leefbaarheid van een gebied. Voor dit onderzoek zijn met name deze effecten van belang en deze zijn willekeurig in figuur 2.10 weergegeven.

Figuur 2.10 effecten recreatie en toerisme op de leefomgeving
Bron: eigen interpretatie

Rode blokken onder *recreatie en toerisme* zijn negatieve gevolgen van de sector
 Rode blokken onder *negatieve effecten krimp* ondervinden geen positieve bijdrage door recreatie en krimp en blijven buiten beschouwing van dit onderzoek

Figuur 2.11 : positieve bijdrage recreatie en toerisme op negatieve gevolgen krimp

Bron: Eigen interpretatie

2.3 Synthese

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag zijn de negatieve gevolgen van krimp en de effecten van de recreatie en toerismesector inzichtelijk gemaakt. Samengevat is er een koppeling te leggen tussen de positieve effecten van de sector en de negatieve effecten van krimp. Dit is weergegeven in figuur 2.11. Hierbij zijn de negatieve effecten van de sector en de negatieve effecten van krimp waaraan de sector geen bijdrage levert, rood gemaakt. Dit figuur biedt tevens het antwoord op de eerste subvraag “*In hoeverre kan er vanuit de literatuur een verband gelegd worden tussen krimp en de recreatie en toerismesector?*”. Voor de toetsing van de Nederlandse praktijksituatie zijn er een drietal interviews afgenomen. Prof. Dr. G.J. Hospers heeft zich de laatste jaren gericht op alle facetten behorende bij krimpvraagstukken en Prof. Dr. Ir. H.T. Mommaas is vrijetijdswetenschapper, de heer L. Jobse was ten tijde van het interview manager innovatie en ontwikkeling bij ZKA. Verslagen van de interviews zijn desgewenst op te vragen.

De *economische impuls* dient binnen dit kader zeer ruim genomen te worden, het behelst zowel een toename in werkgelegenheid, een toename in ondernemerskansen, versterking van de lokale economie, toename van inkomsten van inkomsten voor ondernemers en overheden en een vergroting van de budgetten voor publieke voorzieningen. Daarom biedt de sector vanuit dat perspectief een positieve bijdrage tegen de *verarming* van een gebied, een afname van de *werkloosheid* en toename *werkgelegenheid*. Door een toename van het aantal bezoekers biedt de sector ook een positief impuls voor het draagvlak van *consumptie voorzieningen* waardoor *leegstaand vastgoed* tegengegaan wordt. De *vergroting van het recreatief aanbod* is het gevolg van het toegenomen aantal bezoekers waardoor nieuwe producten en diensten ontwikkeld kunnen worden. De effecten zijn gelijk aan de effecten van de economische impuls maar hebben daarnaast aanvullende positieve bijdragen. Door vergroting van het recreatief aanbod worden nieuwe

werknemers aangetrokken waardoor een *toename van de beroepsbevolking* te verwachten is. Daarnaast wordt het draagvlak voor *infrastructuur en OV* vergroot doordat meer faciliteiten en toeristen hierop aangesloten zijn.

De toename in *trots* van de inwoners van kan er voor zorgen dat de maatschappelijke samenhang vergroot wordt en inwoners behouden of aangetrokken kunnen worden waardoor het *draagvlak voor maatschappelijke voorzieningen* vergroot wordt. De uitwerking hiervan wordt echter zeer beperkt geacht.

Verbetering van de beeldvorming zorgt voor meer bezoekers en kan zorgen voor het behoud van inwoners of eventueel aantrekken van nieuwe inwoners waardoor het *draagvlak voor consumptie voorzieningen* en in beperkte mate *maatschappelijke voorzieningen* vergroot wordt. De wijziging in *sociale cohesie* kan zowel positief als negatief uitgelegd worden maar verondersteld wordt dat de band tussen inwoners versterkt wordt waardoor het *draagvlak voor maatschappelijke voorzieningen* vergroot wordt.

Door en voor versterking van de sector kan een aanpassing, uitbreiding of verbetering van de *infrastructuur* mogelijk gemaakt worden of zelfs noodzakelijk zijn. Deze bijdrage vanuit de sector zorgt voor een *verhoogd draagvlak voor infrastructuur en OV*.

Wijziging in het *fysieke karakter van het gebied* door versterking van de sector kan zowel positief als negatief geïnterpreteerd worden.

Ondernemers krijgen meer investeringskracht waardoor zij fysieke ingrepen aan vastgoed en omgeving zullen uitvoeren en de uiterlijke *verarming* van het gebied wordt tegengegaan. Van belang hierbij is dat er op toegezien wordt dat het toeristisch aantrekkelijke karakter door deze ingrepen niet wordt vernietigd.

Zoals de figuur laat zien kent de sector beperkingen en zal niet tegen alle negatieve gevolgen van krimp een remedie bieden. Het is zeer onwaarschijnlijk dat een gebied een zodanige vergroening zal ondervinden waardoor de *zorgvraag* afneemt en de *onderwijsvraag* en vraag naar *kinderopvang* zullen toenemen. Tevens biedt de sector geen

remedie tegen de *mismatch in woningaanbod* en *-vraag*. Het *sociale stelsel* wordt in Nederland gedragen door de totale beroepsbevolking waardoor de vergroting van de sector in een specifiek gebied hierdoor geen positieve impuls zal ondervinden.

Tevens zijn er naast de positieve ook negatieve gevolgen door versterking van recreatie en toerisme te verwachten. In hoeverre deze een additionele druk kunnen leggen op de negatieve effecten van krimp wordt niet uitvoerig beschouwd binnen de kaders van dit onderzoek. De *aanwending van publieke budgetten* voor de realisatie van een verbeterd toeristisch klimaat zorgt voor een druk op de subsidies die verleend kunnen worden voor bijvoorbeeld *maatschappelijke voorzieningen* en *zorgvoorzieningen*. De kosten voor het politie- en brandweerapparaat kunnen toenemen door toenemende behoefte aan toezicht en handhaving. Ook budgetten voor het stimuleren van woningaanpassingen om de *mismatch* te verhelpen of het tegengaan van *vastgoedleegstand* kunnen onder druk komen te staan. Door intensiever gebruik van wegen, parkeerterreinen en landschap zullen de *onderhoudskosten* toenemen. Indien hiervoor onvoldoende budget beschikbaar is zal een fysieke *verarming* van het gebied optreden. De *ontwrichting* die kan plaatsvinden zorgt voor een vermindering van de kwaliteit van de leefomgeving. Parkeeroverlast, geluidsoverlast, drukte op wegen en drukte in winkels en restaurants brengen de algehele aantrekkelijkheid van een gebied in gevaar. *Toename in delinquent gedrag* tast de leefbaarheid van een gebied aan door meer criminaliteit, toename alcoholmisbruik en overlast. Een toename in zwerfafval en verstoring van de natuur zijn *negatieve milieueffecten* die de aantrekkelijkheid van een gebied bedreigen, zorgen voor hogere kosten en *verarming* teweeg kunnen brengen. Indien een toeristische plaats zodanig succesvol is kan het leiden tot *prijsstijgingen* van de algemene levensstandaard, vastgoedprijzen en toegangskarten. Het behouden van jongeren binnen de eigen plaats komt hiermee onder druk te staan zodat vergrijzing kan optreden.

Hoofdstuk 3 Onderzoekskader

Doel van dit onderzoek is het beantwoorden van de vraag in hoeverre de recreatie en toerismesector een bijdrage kan leveren tegen de negatieve gevolgen van krimp en welke randvoorwaarden hieraan verbonden kunnen worden.

Vanuit de literatuurstudie en expertinterviews zijn de kansen geformuleerd die de recreatie en toerismesector biedt om een aantal negatieve effecten van krimp te mitigeren (weergegeven in figuur 2.11). Daarnaast is er literatuuronderzoek uitgevoerd naar de werking van de sector en de randvoorwaarden die gesteld kunnen worden aan de ontwikkeling van een toeristische bestemming. De versterking van de sector tegen negatieve gevolgen van krimp of ter behoud van de aantrekkelijkheid van een gebied is een ontwikkeling van recente datum. Hierdoor is er zeer beperkt wetenschappelijke literatuur voorhanden die gespiegeld kan worden aan de Nederlandse situatie. Om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag is exploratief onderzoek aangegrepen. Allereerst wordt aan de hand van deskresearch inzicht gegeven in de huidige Nederlandse situatie en ontwikkelingen van krimp en de recreatie- en toerismesector. Daarnaast zijn naar aanleiding van het literatuuronderzoek uit hoofdstuk 2 onderzoeksvragen met proposities geformuleerd die zich richten op de ontwikkeling van toeristische bestemmingen in krimpgebieden. Onderzocht wordt of vastgesteld kan worden dat de geformuleerde proposities aansluiten op de praktijk door middel van een meervoudige casestudie.

Onderzoeksvragen met bijbehorende proposities

Als leidraad voor de meervoudige casestudie wordt gebruik gemaakt van een zestal onderzoeksvragen die geformuleerd zijn naar aanleiding van het theoretisch kader zoals weergegeven in hoofdstuk 2. Door beantwoording van de deelvragen en waarnemingen in de cases wordt gezocht naar algemene patronen in het beleid en de praktijk ten aanzien van de stimulans van de recreatie en toerismesector in krimpgebieden.

De eerste twee onderzoeksvragen refereren aan de theoretisch bepaalde kansen die de recreatie- en toerismesector biedt als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp zoals deze volgen uit de literatuurstudie van hoofdstuk 2 en schematisch zijn samengevat in figuur 2.11. De derde onderzoeksvraag richt zich op de strategie waarbij de sector aangegrepen wordt als mitigerende maatregel voor negatieve krimpgevolgen. Door middel van de vierde en vijfde onderzoeksvraag wordt onderzocht of er bij strategievorming rekening gehouden wordt met de werking van de recreatie en toerismesector met bijbehorende push en pull factoren. Ten slotte wordt door middel van de zesde vraag onderzocht of de gebiedseigen kwaliteiten en bedreigingen in ogenschouw worden genomen bij de strategievorming.

Het antwoord op de eerste subvraag *“In hoeverre kan er vanuit de literatuur een verband gelegd worden tussen krimp en de recreatie en toerismesector?”* wordt schematisch weergegeven in figuur 2.11. De effecten van de sector op de leefbaarheid zijn bepaald naar aanleiding van de analyse van Deery et al. (2012). Door de combinatie van de positieve effecten met de negatieve gevolgen van krimp is vastgesteld welk mitigerend effect de sector kan hebben. De sector kan een positieve bijdrage leveren tegen de verarming van het gebied, de toename van werkloosheid, de leegstand van vastgoed, de afname van de beroepsbevolking, de afname van de maatschappelijke voorzieningen, de afname van het draagvlak voor consumptievoorzieningen, de afname van het draagvlak voor infrastructuur en openbaar vervoer en de afname van de werkgelegenheid.

Middels de eerste onderzoeksvraag met bijbehorende propositie, wordt onderzocht of de motieven ter versterking van de sector als mitigerende maatregel tegen negatieve effecten van krimp, zoals te herleiden uit de analyse van Deery et al (2012), in de praktijk aangegrepen wordt als motief voor de versterking van de recreatie- en toerismesector.

Onderzoeksvraag 1

Sluiten de motieven ter versterking van de sector aan op de, zoals door Deery et al (2012) en in figuur 2.11 verbeelde, potentieel aanwezige mitigerende effecten van de recreatie- en toerismesector op de negatieve krimpgevolgen?

Prop 1: De sector wordt voornamelijk ingezet voor de economische motieven zoals het tegengaan van werkloosheid en het vergroten van de werkgelegenheid. Daarnaast worden de verwachte spin-off door vergroting van het recreatief aanbod, het behoud van consumptieve- en maatschappelijke voorzieningen herkend als kansen die de sector biedt als mitigerende maatregel.

De recreatie- en toerismesector wordt in een aantal provincies / gemeenten aangegrepen om de leefbaarheid te borgen of te vergroten. Echter, zoals blijkt uit onderzoek van Deery et al (2012) en in figuur 2.11 is verbeeld, zijn er naast de positieve effecten ook negatieve effecten geconstateerd die de leefbaarheid van een gebied bedreigen. Het betreft de aanwending van publieke budgetten voor versterking / instandhouding van de sector, de toename in onderhoudskosten, ontwrichting, de toename van delinquent gedrag, negatieve milieu effecten, prijsstijging en de afname van de toegankelijkheid van een gebied.

Onderzoeksvraag 2

Wordt er rekening gehouden met de door Deery et al (2012) beschreven negatieve gevolgen veroorzaakt door versterking van de sector?

Prop 2: De beschouwing van negatieve effecten beperkt zich tot de toename van verkeer en mogelijke aantasting natuur/landschap.

In hoofdstuk 2 is literatuurstudie uitgevoerd naar de ontwikkeling van toeristische bestemmingen. Hierbij wordt zowel in het figuur 2.6 opgenomen model van Getz (1986) als door Butler (1999) en Mommaas aangegeven dat duidelijk geformuleerde doelstellingen de leidraad moeten vormen om te kunnen bepalen of de ondernomen acties het

gewenste resultaat sorteren of dat bijsturing van de strategie noodzakelijk is. Als inzichtelijk is welk doel gewenst is, kan bepaald worden op welk toeristisch- recreatieve segment ingezet wordt. Het potentiële effect van toevoeging van nieuwe evenementen, een fietsroute of een museum is anders dan het effect van de toevoeging van een bungalowpark of camping.

Onderzoeksvraag 3

Zijn de doelstellingen voor het beoogde effect van versterking van de recreatie en toerismesector duidelijk geformuleerd en wordt hierin bij de strategievorming rekening gehouden, zoals aangegeven door Getz, Butler en Mommaas?

Prop 3: De doelstellingen zijn algemeen en de strategie richt zich niet op een specifiek afgekaderd doel gericht op specifiek gewenste mitigerende effecten of te versterken toeristische segmenten.

Als de recreatie en toerismesector ingezet wordt als mitigerende maatregel tegen negatieve gevolgen van krimp is inzicht in de sector van belang. Ondanks dat de combinatie van de push en pull factoren bepalend is voor het ondernemen en de bestemmingskeuze van een toeristische of recreatieve activiteit zoals door Heitmann (2011) aangegeven, geven de afzonderlijke push en pull factoren zoals aangegeven inzicht in de potentie van een gebied. Pryag & Ryan (2011) beschrijven hierbij ontsnappen aan de dagelijkse routine, sociale interactie, prestige en nieuwe dingen ontdekken als push factoren. De pull factoren worden door Awaritefe (2004) en Witt & Moutinho (1989) onderverdeeld naar statische factoren, dynamische factoren en huidige beslisfactoren. onderzoeksvraag 4 en 5 komen hieruit voort.

Onderzoeksvraag 4

Wordt er rekening gehouden met de push factoren van de aan te trekken toeristen zoals deze geformuleerd zijn door Prayag & Ryan?

Prop 4: Er wordt voornamelijk gekeken naar de typologieën van toeristen die zich aangetrokken kunnen voelen tot een gebied.

Onderzoeksvraag 5

Wordt er rekening gehouden met pull factoren zoals omschreven door Awaritafe, Witt & Moutinho onderverdeeld naar a) de statische factoren, b) de dynamische factoren en c) de huidige beslisfactoren?

Prop 5: De pull factoren worden in beperkte mate beschouwd.

De afstanden binnen Nederland zijn redelijk beperkt waardoor er concurrentie tussen gebieden bestaat. Bij het besluit om in te zetten op ontwikkeling of versterking van een recreatieve of toeristische bestemming geeft inzicht in de concurrentiepositie een indicatie voor de potentiële effecten. De aantrekkingskracht van gebieden kan afwijken terwijl in basis dezelfde aantrekkelijkheden aanwezig zijn. Door Saarinen (2005) is aangegeven dat het imago of de identiteit een belangrijke factor vormt maar ook de concurrentie en de kwaliteit, zoals onder andere door Dwyer & Kim (2003) beschreven, zijn indicatoren om het potentiële succes te bepalen.

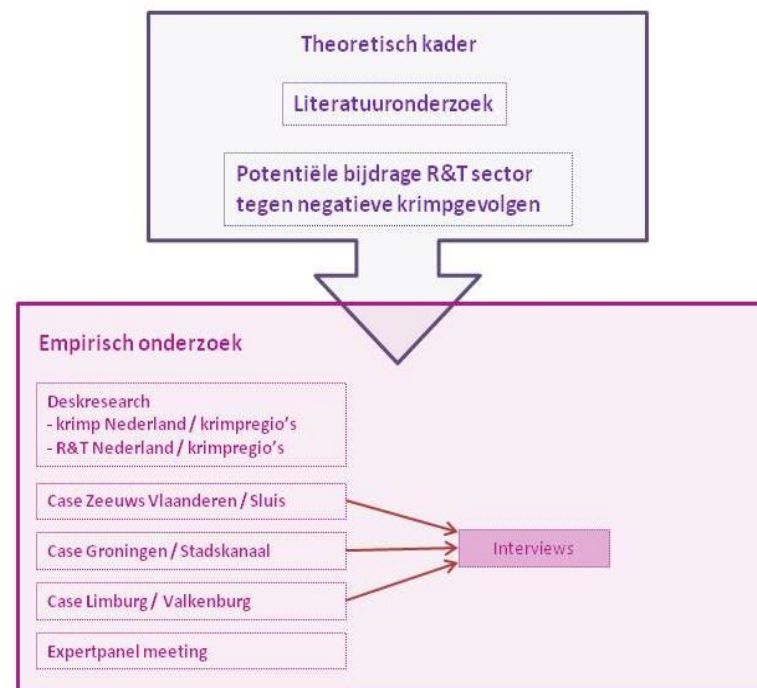
Onderzoeksvraag 6

Is er inzicht in a) het imago, b) de kwaliteit en c) concurrentiepositie van het gebied en gebieden met gelijkwaardige pull factoren zoals beschreven door Saarinen (2005) en Dwyer & Kim (2003)?

Prop 6: Er is inzicht in het imago en de kwaliteit van de producten en diensten die geboden worden maar er wordt onvoldoende rekening gehouden met de concurrentie van gebieden met gelijkwaardige of sterkere pull factoren en de concurrentiepositie ten opzichte van nabij gelegen gebieden.

Onderzoekopzet en onderzoeksmethode

Het onderzoek is zodanig opgezet dat er vanuit het theoretisch kader een synthese opgesteld kan worden die de potentiële bijdrage van de recreatie en toerismesector tegen negatieve krimpgevolgen beschrijft (figuur 2.11). Daarbij is middels literatuurstudie onderzocht of er voorwaarden zijn gekoppeld aan de ontwikkeling van een bestemming. Het empirische deel bestaat uit twee delen waarbij het eerste deel gevormd wordt door de analyse van krimp en de recreatie en toerismesector in Nederland. Het tweede deel wordt gevormd door een meervoudige casestudie en een expertpanelmeeting.

Figuur 3.1 Opzet onderzoek

Aangezien er weinig wetenschappelijke onderzoek is gedaan naar de kansen die de recreatie en toerisme sector biedt als mitigerende maatregel tegen negatieve krimpgevolgen, heeft dit onderzoek een exploratief karakter. Hiervoor is het casestudie onderzoek een geschikte methode (Yin, 2009). De geformuleerde onderzoeksvragen met bijbehorende proposities worden door middel van interviews en deskresearch in bestaande schriftelijke bronnen getoetst. Deze toetsing vindt plaats op zowel provinciaal en lokaal gemeentelijk niveau en door middel van een expertpanel met leden die zowel landelijk als lokaal opereren.

In dit onderzoek is als onderzoeksstrategie gekozen voor een meervoudige casestudie. Deze keuze is gemaakt om uiteenlopende redenen. Voor een meervoudige casestudie is het kenmerkend dat het betreffende verschijnsel onderzocht wordt in een bepaalde periode, waarbij verschillende databronnen gebruikt worden en waarbij aandacht is voor variatie tussen de cases (Yin, 2009).

Een casestudie dient te voldoen aan een viertal criteria; interne validiteit, externe validiteit, constructvaliditeit en betrouwbaarheid (Yin, 2009). Met *interne validiteit* wordt de geldigheid van de onderzoeksbevindingen bedoeld (heeft de onderzoeker daadwerkelijk gemeten wat hij wilde meten?). De *interne validiteit* wordt gevormd door de geformuleerde proposities die in elke case op vergelijkbare wijze onderzocht en geanalyseerd worden en verwerkt worden in een cross-case analyse. Hierdoor is de interne validiteit hoog en deze wordt vergroot doordat de bevindingen aan experts zijn voorgelegd waardoor ze qua inhoud en werkwijze op juistheid kunnen worden beoordeeld.

De *externe validiteit* verwijst naar de generaliseerbaarheid van de onderzoeksbevindingen naar andere onderzoekseenheden, tijdstippen of plaatsen. De cases zijn zodanig gekozen dat zij allen in een krimpgebied gelegen zijn. Hierbij verschillen ze van elkaar ten aanzien van het economisch belang van de toeristische sector en hebben afwijkende landschapkenmerken. Door middel van de cross-case analyse kunnen

patronen, overeenkomsten en verschillen duidelijk waargenomen worden.

De *constructvaliditeit* wordt bepaald door de diversiteit van de bronnen en wijzen waarop data verzameld zijn. Voor dit onderzoek is gedurende de meervoudige casestudie gebruik gemaakt van een combinatie van methoden, namelijk van interviews, expertpanel en analyse van gebiedsgerichte data (deskresearch). Op deze manier wordt triangulatie toegepast, wat de betrouwbaarheid en validiteit van de casestudie bevordert.

De *betrouwbaarheid* van de onderzoeksstrategie van deze meervoudige casestudie is groot omdat er meerdere interviews afgenomen worden waarbij er een basisstramien van vragen wordt gehanteerd (zie bijlage 3.1). Daarnaast zijn alle interviews uitgewerkt in een verslag en wordt verwezen naar de gebruikte bronnen.

Deskresearch

Bij de uitvoering van een casestudie onderzoek wordt allereerst deskresearch verricht. In dit onderzoek bestaat het deskresearch uit het bestuderen van diverse beschikbare bestaande bronnen zoals openbare databronnen zoals CBS en LISA, openbare beleidstukken, verslagen, gemeentelijke nota's, structuurvisies, onderzoeksrapporten, presentaties en andere rapportages die niet specifiek geproduceerd zijn voor dit onderzoek. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van internetbronnen, brochures en andere marketinginformatie. De beschikbaarheid van bronnen wisselt per case.

Interviews

De interviews vallen onder de noemer semigestructureerde interviews. Het semigestructureerde interview is een gesprek aan de hand van een vragenlijst. Op deze lijst staan de onderwerpen waarover de betrokken actoren bevraagd zijn en die zijn afgeleid uit het theoretisch kader. De selectie van de respondenten binnen de casussen vindt plaats op basis van directe betrokkenheid bij de krimpproblematiek dan wel de recreatie

en toerisme ontwikkeling. De betrouwbaarheid en validiteit van de interviews is afhankelijk van de mate van gestructureerdheid van de interviewtechniek. Door de vragen aan de respondenten zo duidelijk mogelijk te relateren aan het theoretisch kader, en de beschikking over een duidelijke voorkennis met betrekking tot de casussen, worden de betrouwbaarheid en validiteit versterkt.

Afbakening

Bij een onderzoek is het van belang de kaders goed af te bakenen. De geografische provinciale en gemeentelijke grenzen vormen de eerste vorm van afbakening. Daarnaast is de recreatie en toerismesector zeer omvangrijk. Hierbij is er bewust gekozen om de aandacht te richten op de aantrekking van bezoekers van buiten de functionele regio. Dit onderzoek richt zich op de kansen voor versterking van de recreatie en toerismesector ter mitigatie van negatieve gevolgen van krimp. Onderzocht wordt of de motieven die ten grondslag liggen aan de keuze tot versterking van de sector gebaseerd zijn op te rechtvaardigen gronden en welke effecten men verwacht.

Casuselectie

Aan de selectie van de cases liggen een drietal aspecten ten grondslag:

- Er moet sprake zijn van een gebied dat te kampen heeft met krimp
- Er wordt binnen de casussen ingezet op versterking van recreatie en toerisme

- Er moet verschil in de huidige toeristische aantrekkingskracht tussen de casussen bestaan
  - Er moeten voldoende schriftelijke bronnen voorhanden zijn.
- Vervolgens is op basis van de criteria een keuze gemaakt uit drie casussen die mij het meest aanspreken.

Omdat er specifiek onderzoek gedaan wordt naar de bijdrage van recreatie en toerisme als mitigerende maatregel tegen negatieve gevolgen van krimp, is er gekozen voor de drie provincies die te maken hebben met krimp. Daarom bevinden de projecten zich in Zeeland, Groningen en Limburg. Hierbij is het van belang dat recreatie en toerisme als strategie gekozen is om negatieve krimpgevolgen op te vangen. De gevolgen van krimp komen vaker in rurale gebieden tot uiting. Hierdoor zijn de specifieke gemeenten Sluis, Stadskanaal en Valkenburg als casussen gekozen. Een extra motivatie voor de specifieke keuze in casussen heeft te maken met de ligging van de plaatsen. Valkenburg ligt in een heuvelachtige omgeving en heeft de mergelgrotten als uniek element. Sluis is gelegen aan de Noordzeekust en heeft stranden, rust en ruimte als specifieke kenmerken. Stadskanaal kent daarentegen van oudsher geen aantrekkingskracht op toeristen en is gelegen in een sterk agrarisch gebied dat gekenmerkt kan worden door de rust en ruimte. Zowel de gemeente Sluis als de gemeente Valkenburg hebben van oudsher een toeristische aantrekkingskracht. De hiervoor genoemde verschillen in casussen vormen een extra externe validiteit voor dit onderzoek.

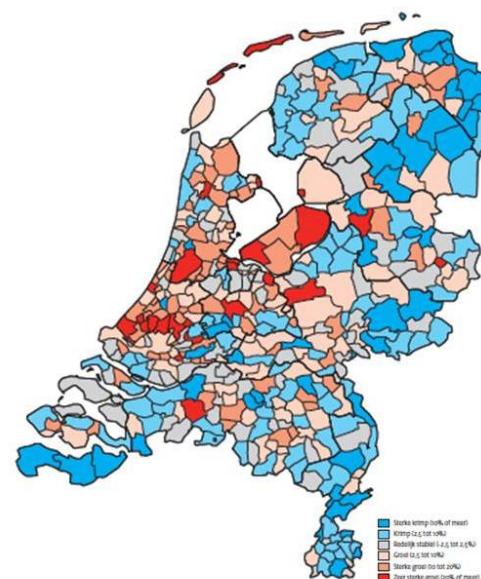
Hoofdstuk 4 Krimp, recreatie en toerisme in Nederland

Dit hoofdstuk is het eerste deel van het empirische onderzoek en bestaat uit deskresearch naar de krimpsituatie in Nederland en geeft inzicht in de Nederlandse recreatie en toerismesector. Het deskresearch maakt geen systematische koppeling met het theoretisch kader in hoofdstuk 2 of de geformuleerde onderzoeksvragen uit hoofdstuk 3 door het gebrek aan bewijs van causaliteit of data, maar geeft inzicht in de huidige ontwikkelingen, de trends en prognoses. In dit hoofdstuk zullen de demografische ontwikkeling in Nederland zo volledig mogelijk worden onderbouwd door data die verkregen zijn van gerenommeerde Nederlandse onderzoeksbureaus zoals het CBS en LISA waarbij inzicht wordt gegeven in de vraag of de potentieel optredende negatieve gevolgen van krimp waarneembaar zijn in Nederland.

Bevolkingsontwikkeling

Afgelopen decennia heeft een sterke groei van de totale Nederlandse bevolkingsomvang plaatsgevonden (Jong & Daalhuizen, 2014). In 1960 had Nederland een omvang van 11,5 miljoen inwoners, in 2012 was de omvang met meer dan 5 miljoen gestegen tot 16,7 miljoen. De prognose is dat het inwoneraantal nog verder zal toenemen tot 17,8 miljoen in het jaar 2040. Ondanks dat de nationale prognoses een groei laten zien geldt dit niet op regionaal of lokaal niveau. Zowel in de krimp provincies Zeeland als Groningen is de totale bevolkingsomvang zeer licht gestegen (maximaal 1%). Alleen de provincie Limburg laat de afgelopen 5 jaar een lichte daling van de bevolkingsomvang zien (circa 1%). Groei en krimp bestaan binnen de provincies naast elkaar (zie figuur 4.1) waarbij ongeveer 1 op de 10 gemeenten sinds 1997 te maken heeft met een dalende bevolkingsomvang.. Met name Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen, de Achterhoek, Delfzijl en Zuid- en Midden-Limburg hebben als regio's te maken met krimp en deze zal in de toekomst verder doorzetten (Jong & Daalhuizen, 2014; Ritsema van Eck, Dam, Groot, & Jong, 2013). Beschouwd op gemeenteniveau zal ongeveer een derde van

de Nederlandse gemeenten te maken krijgen met demografische krimp (Reverda, 2011). De drie gemeenten die in het volgende hoofdstuk als casus zullen dienen laten allen een daling van de bevolkingsomvang zien. Deze afname varieert tussen de 2,5% en 3,5%. Deze lokale krimp zal ten gunste komen van de grote steden, deze zullen naar verwachting verder groeien (Jong & Daalhuizen, 2014). De geconstateerde afname van de bevolkingsomvang zorgt op lokaal niveau momenteel al een beperking in het *draagvlak voor de infrastructuur, openbaar vervoer en maatschappelijke voorzieningen*.

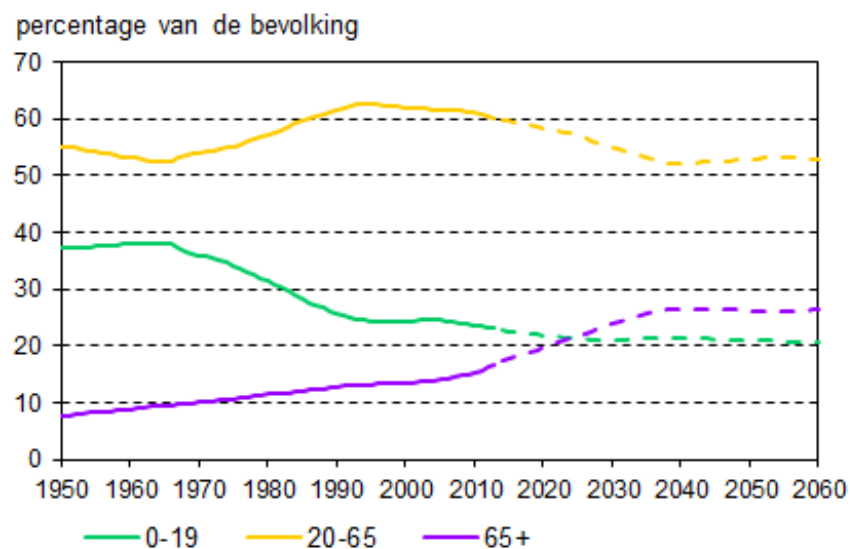

Figuur 4.1 Bevolkingsontwikkeling 2010-2040 per gemeente

Bron: PBL, demografische ontwikkelingen 2010-2040, Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit (Ritsema van Eck et al., 2013)

Ook de bevolkingsopbouw van Nederland heeft de afgelopen decennia een grote wijziging doorgemaakt. Figuur 4.2 laat zien dat de laatste decennia een ontgroening (minder jongeren) en een vergrijzing heeft

plaatsgevonden. Het aantal inwoners in de leeftijd van 20-65 jaar daalt de komende decennia met circa 8% (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2014). In de gebieden waar de absolute bevolkingsomvang zal krimpen is sprake van de grootste vergrijzing (Ritsema van Eck et al., 2013). De negatieve krimpgevolgen zoals de *toename in de zorgvraag*, *afname in de onderwijsvraag en kinderopvang*, zoals in hoofdstuk 2 beschreven, zijn waarneembaar in Nederland.

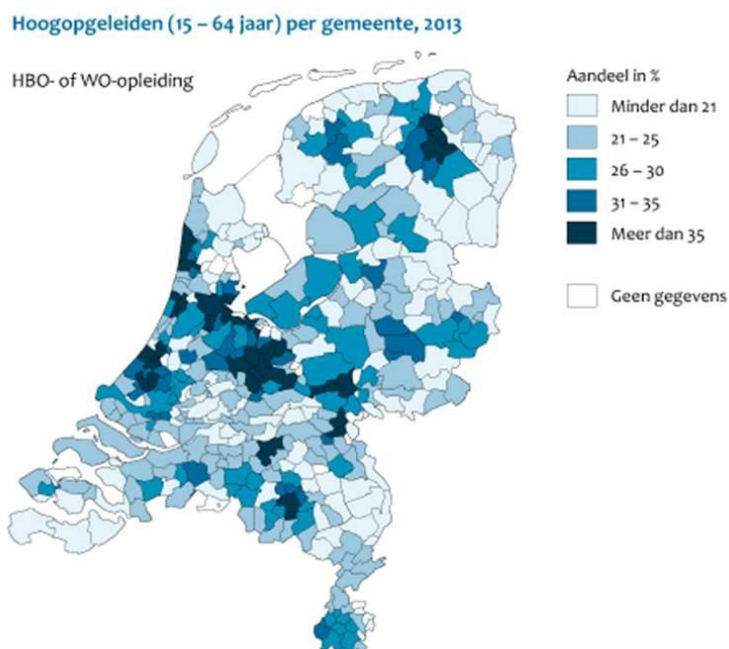
Figuur 4.2 Bevolkingsopbouw Nederland 1950 - 2060
Bron: <http://www.nationaalkompas.nl/bevolking/toekomst/> (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2014)

Een gevolg van de wijziging in de bevolkingsopbouw (leeftijd) is een afname van de potentiële beroepsbevolking. In Nederland is het sociale stelsel zodanig ingericht dat hoofdzakelijk de beroepsbevolking de kosten voor het sociale voorzieningenstelsel draagt. Hieronder vallen de voorzieningen waarop men kan terugvallen bij werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid maar ook de ouderdagvoorzieningen zoals de AOW.

Bij een afname van de beroepsbevolking zullen of de sociale voorzieningen versralen of de lasten voor de beroepsbevolking hoger worden. De verhoging van de pensioenleeftijd is bijvoorbeeld een maatregel om het financieringsmodel van het sociale stelsel te actualiseren. De noodzaak hiertoe is ontstaan door de hogere levensverwachting en daarmee gepaard gaande vergrijzing gecombineerd met de afname van de beroepsbevolking (Duin & Stoeldraijer, 2012). In een kwart van de Nederlandse gemeenten is de omvang van de beroepsbevolking afgenomen. Deze afname gaat gepaard met een toename in de stedelijke gebieden. De afname van het *draagvlak voor het sociale stelsel en leegstand van kantorenvastgoed* zijn hiermee al waarneembaar in de huidige samenleving.

Het opleidingsniveau van de Nederlandse beroepsbevolking is de afgelopen jaren gestegen maar in circa 17% van de Nederlandse gemeenten is het opleidingsniveau afgenomen. Op lokaal niveau is er sprake van een zogenaamde *braindrain* en in stedelijk gebied vindt er een concentratie van hoger opgeleiden plaats. Met name in de gebieden waar krimp optreedt is het aandeel hoger opgeleiden lager dan in de stedelijke gebieden. Rond de steden is een duidelijke concentratie te zien.

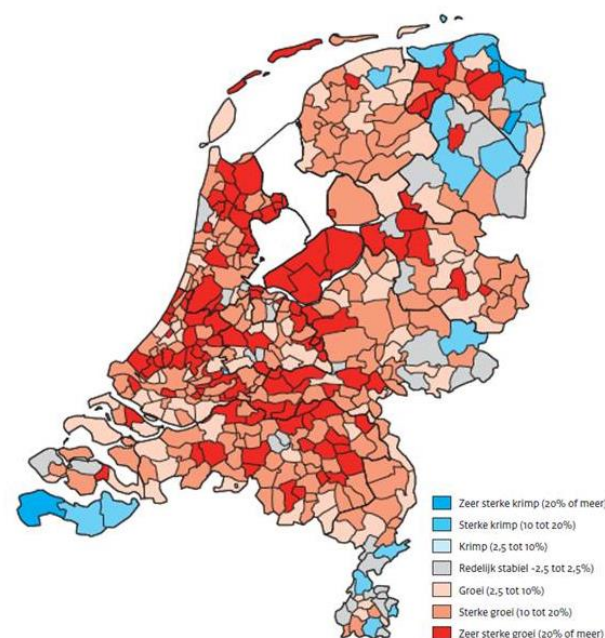

Figuur 4.3 Opleidingsniveau beroepsbevolking per gemeente
Bron: Hoogopgeleiden 2013 (CBS / PBL / Wageningen UR, 2014)

Opvallend is dat er de afgelopen jaren een afname van de werkgelegenheid heeft plaatsgevonden maar dat deze minder sterk is geweest in de krimpgebieden. Ook de werkloosheid is in de

krimpgebieden minder sterk gegroeid ten opzichte van de rest van Nederland (Marlet, Ponds, Schulenberg, & Woerkens, 2014). De causaliteit tussen krimp en *afname werkgelegenheid* en *toename werkloosheid* wordt hiermee de laatste jaren niet waargenomen.

Naast de toename van de absolute bevolkingsomvang is er een toename in het aantal huishoudens in Nederland waargenomen. In 1980 telde Nederland nog bijna 5 miljoen huishoudens. In 2012 lag dit aantal al op 7,5 miljoen. De prognose is dat het aantal huishoudens zal stijgen tot 8,5 miljoen in 2040 (Jong & Daalhuizen, 2014). Figuur 4.4 geeft aan dat ondanks de stijging van het aantal huishoudens er lokaal sprake is van een afname van het aantal huishoudens. Met name in de krimpgebieden manifesteert zich deze afname.

Figuur 4.4 Pearl prognose huishoudensontwikkeling 2010-2040 per gemeente
Bron: PBL, demografische ontwikkelingen 2010-2040, Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit (Ritsema van Eck et al., 2013)

De huishoudensprognose van het CBS en PBL geven aan dat er tot 2040 nog een flinke bouwopgave voor woningen ligt (Ritsema van Eck et al., 2013). Zoals ook uit figuur 4.4 blijkt zal de opgave voornamelijk in stedelijk gebied plaatsvinden en wordt deze vooral veroorzaakt door een toename in het aantal eenpersoonshuishoudens, ouderen en zorgbehoevenden. Een transitie van de bestaande woningvoorraad zal hierdoor plaats moeten vinden. Alleen in de regio's Delfzijl en Zeeuws-Vlaanderen is een zodanige afname in woningbehoefte waarneembaar dat dit leidt tot leegstand (Schuur et al., 2013).

Er is een verdunning van de huishoudensomvang waar te nemen. Het aantal eenpersoonshuishoudens is landelijk sterk toegenomen en zal in de toekomst verder toenemen. Momenteel is circa 30% van alle huishoudens een eenpersoonshuishouden en de prognose is dat dit in 2040 tot 40% zal toenemen. Ook hierin zijn grote regionale verschillen waarneembaar waarbij de afname van de huishoudensomvang zich voornamelijk buiten de grootstedelijke gebieden zal manifesteren (Ritsema van Eck et al., 2013). Met name het aandeel 65+ers dat alleen in een woning resideert neemt in de krimpgebieden sterker toe dan in het stedelijke gebied (Jong & Daalhuizen, 2014). De *leegstand van woningen* zal hierdoor beperkt blijven of plaatselijk zijn. Een *mismatch* tussen het *aanbod* van het type woningen en de *vraag* is hierdoor te verwachten. Door gemeenten wordt er in de praktijk erg gelet op het "levensloopbestendig" bouwen van woningen zodat deze mismatch in de toekomst beperkt kan worden.

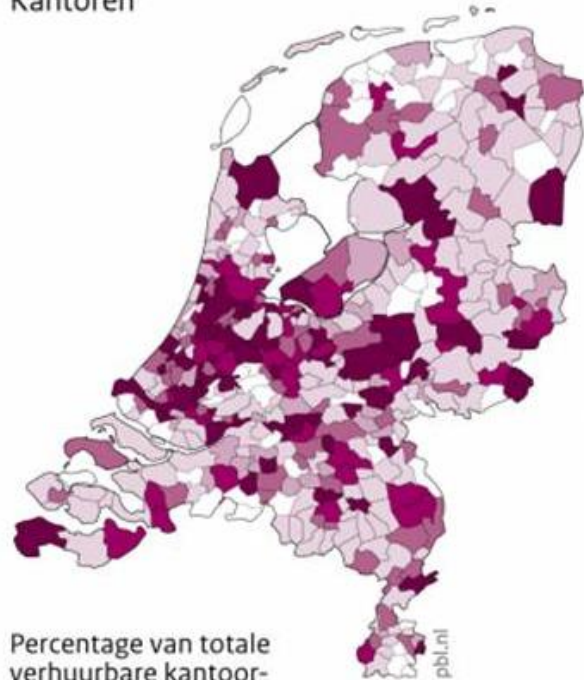
De kantorenmarkt heeft te maken met een flinke overcapaciteit. Landelijk staat al meer dan 15% van de kantoorvoorraad leeg. Het is aannemelijk dat deze overcapaciteit structureel van aard is. Afgelopen jaren is het ruimtegebruik per werknemer met 10% afgenomen. Deze afname in

ruimtegebruik is het gevolg van het Nieuwe Werken en een toename van het aantal zzp'ers (Ossokina, 2012). Daarnaast worden de automatisering, flexplekken en kantoortuinen ook als veroorzakers van de verminderde behoefte gezien (Zuidema & Elp, 2010). De afname van de beroepsbevolking speelt ook hierin een rol. *Leegstand van kantorenavastgoed* is hiermee als fenomeen in Nederland en in de krimpgebieden waarneembaar, maar wordt niet alleen door krimp veroorzaakt. De leegstand is het grootst in de Randstad maar ook in Zeeuws-Vlaanderen heeft men te kampen met een grote kantorenleegstand.

Winkels bepalen in grote mate de aantrekkelijkheid van een stad. In Nederland heeft men beleidsmatig aangestuurd op het behoud van de winkels in een binnenstad waardoor het aantal grote winkelcentra buiten de stad beperkt is gebleven (Schuur et al., 2013). Maar ook in de stad zijn er wijzigingen opgetreden. De winkels zijn gemiddeld 7 keer zo groot geworden als veertig jaar geleden. Het totale winkeloppervlak in Nederland is de laatste tien jaar met circa 25% toegenomen, terwijl het aantal winkels juist afgenomen is. Gelijktijdig heeft het internetshoppen een opmars gemaakt. Het aandeel van de internetaankopen heeft het laatste decennium een aandeel van 10% van de detailhandelsomzet ingenomen (Evers, 2011). Momenteel bestaat er al een leegstand van ca 8% van het totale winkelaanbod (Schuur et al., 2013). Deze leegstand laat geen duidelijk verband zien met de krimpgebieden. Het is de verwachting dat als gevolg van krimp de leegstand verder zal toenemen door een afname van het draagvlak en daarmee de afzet (populatieomvang) zal dalen. Een *afname van het draagvlak voor consumptievoorzieningen* is hiermee aannemelijk.

Leegstand van kantoren en winkels per gemeente, 2014

Kantoren

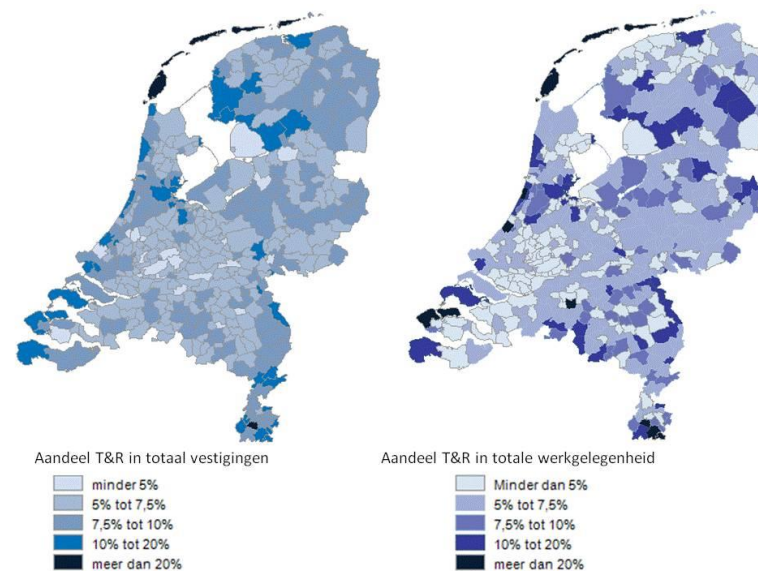
Winkels

Figuur 4.5 Leegstand kantoren en winkels per gemeente 2014
Bron: www.pbl.nl

Recreatie en toerisme in Nederland en de krimpregio's

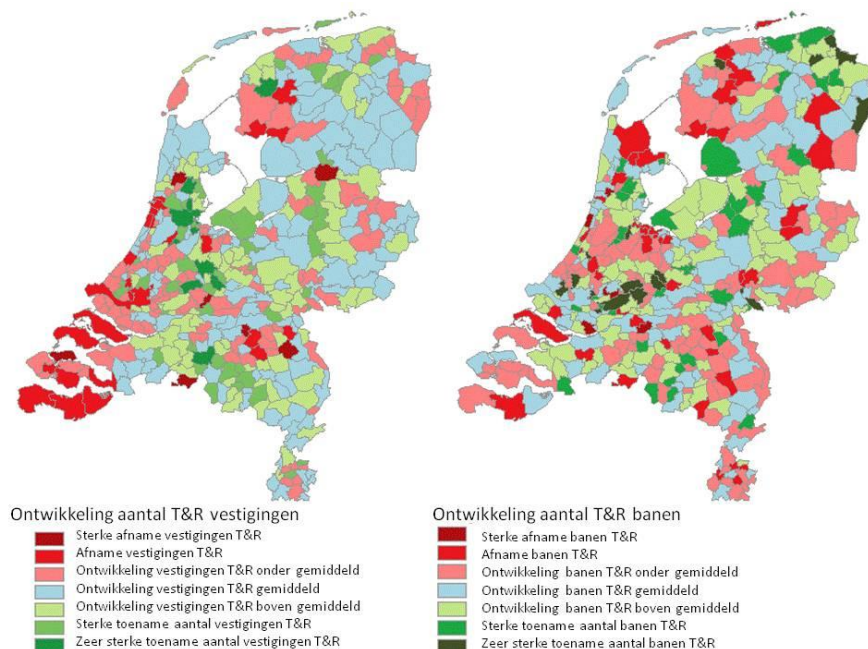
Een indicatie van het aanwezige belang van de sector in een provincie of gemeente is te herleiden uit het aantal personen dat er in werkzaam is en het aantal vestigingen dat een gebied kent. De sector neemt een aandeel van 6% van de Nederlandse werkgelegenheid in. In Oost-Groningen ligt de werkgelegenheid lager dan het landelijk gemiddelde terwijl zowel Zuid-Limburg als Zeeuws-Vlaanderen hoger scoren (Kuhlman et al., 2012). Er is grote diversiteit in het belang van de recreatie en toerismesector in Nederland. Hieruit kan worden afgeleid dat niet elke regio evenveel aantrekkingskracht op toeristen heeft. Figuur 4.6 geeft weer dat met name in de kustgebieden, in Amsterdam, rondom het IJsselmeer en in delen van Limburg het aantal vestigingen in de sector hoog ligt. Deze trend wordt gevolgd door het aandeel van deze sector in de werkgelegenheid. Hierbij wordt er in Brabant, Friesland en Groningen een groter aandeel in de werkgelegenheid ingenomen dan dat op basis van het aantal vestigingen verwacht zou kunnen worden. De krimpggebieden Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg zijn in grotere mate afhankelijk van de sector.

Figuur 4.6 Aandeel vestigingen en banen recreatie- en toerismesector irt het totaal aantal vestigingen en banen 2013

Bron: www.fanion.nl

Ook de ontwikkeling tussen 2008 en 2012 van de recreatie- en toerismesector laat in Nederland een divers beeld zien. In Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg is een duidelijk afname in aantal vestigingen en ontwikkeling werkgelegenheid waargenomen.

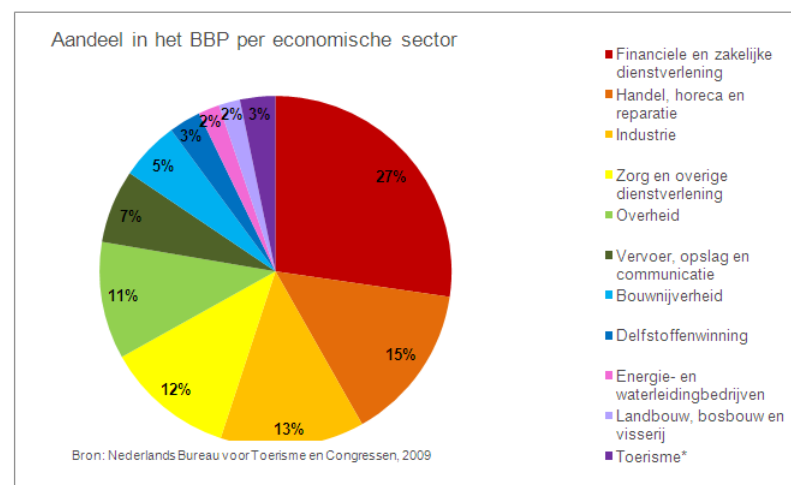

Figuur 4.7 Ontwikkeling aantal vestigingen en banen in de recreatie- en toerismesector 2008-2012
Bron: www.fanion.nl

Omzet in recreatie en toerisme

Beschouwd over geheel Nederland neemt de sector recreatie en toerisme een aandeel van circa 3,0% van het BBP (bruto binnenlands product) in beslag. In totaal is de sector in 2012 goed geweest voor een omzet van meer dan 38 miljard euro (CBS / NBTC, 2013). Dit is bijna 1 miljard meer dan in 2011 en het bedrag ligt circa 2 miljard hoger dan de omzet in 2007. De economische impact van de sector wisselt per regio. In Groningen ligt

het aandeel van deze sector onder het landelijk gemiddelde van 6% terwijl dit in zowel Zuid-Limburg in Zeeuws-Vlaanderen hierboven ligt (Kuhlman et al., 2012).

Figuur 4.8 Aandeel BBP per economische sector
Bron: Toerisme en recreatie in cijfers 2013 (CBS / NBTC, 2013)

De inkomsten die rechtstreeks voor een gemeente gegenereerd worden door verblijfsrecreatie zijn door het CBS inzichtelijk gemaakt. De invloed van toeristenbelasting in de regio Oost-Groningen is nihil terwijl Zeeuws-Vlaanderen meer dan 9% van de heffingsinkomsten behaalt uit toeristenbelasting (bijlage 4.1). Daarnaast is nog getracht om de invloed van recreatiewoningen op de inkomsten WOZ gerelateerde belastingen inzichtelijk te maken. Zoals in de bijlage te zien is, maakt de inning van de vastgoedgerelateerde belasting een substantieel deel uit van de inkomsten. Bijlage 4.1 geeft de ontwikkeling van het aantal recreatiewoningen en de WOZ-waarden aan. Afgelopen jaar is in Oost-Groningen een afname van het totaal aantal verblijfsrecreatieve voorzieningen waar te nemen maar dit gaat niet gepaard met een afname van de WOZ-waarde en blijft stabiel. In Zeeuws-Vlaanderen heeft

afgelopen jaren een forse waardedaling plaatsgevonden. De totale WOZ-waarde van het recreatieve vastgoed nam daar met circa 21 miljoen af. Een stijging van de zelfde omvang heeft in Zuid-Limburg plaatsgevonden. Het bijzondere aan de WOZ-waarden is dat gemeenten deze zelf bepalen. Natuurlijk zijn deze gebaseerd op verkoopcijfers uit het verleden maar dan nog kan gemeente zelf hiervoor beleid bepalen. Er zijn gemeenten die de vastgoedwaarden naar beneden bijstellen, maar het percentage verhogen en vice versa. In elk geval is duidelijk dat recreatiewoningen vanuit de belastinginning een behoorlijke inkomstenbron voor de gemeente vormen .

Bestedingen toeristen

Nederlanders besteden circa 2,8 miljard in eigen land tijdens de vakanties. Het merendeel van de binnenlandse vakanties wordt ondernomen per auto, op afstand gevolgd door de trein. Het bestedingspatroon van de binnenlandse toerist verschilt per accommodatie type. Een Nederlandse hotelgast besteedt circa € 54,- euro per persoon per dag terwijl dit bij bungalowgasten op gemiddeld € 32,- en bij kampeers op € 19,- ligt. Gemiddeld besteden de buitenlandse toeristen circa € 129,- per dag (CBS / NBTC, 2013). Tijdens vrijetijdsactiviteiten, anders dan vakantie, bedraagt de gemiddelde uitgave per activiteit € 13,- (NBTC-NIPO, 2013a).

Binnenlandse vakanties door Nederlanders

Er worden door Nederlanders meer dan 17 miljoen binnenlandse vakanties ondernomen. De korte vakantie, van 2 tot 4 dagen, is hierbij de meest ondernomen vakantie. Ten opzichte van voorgaande jaren laten deze korte vakanties een licht stijgende lijn zien. De Noordzee badplaatsen zijn hierbij het populairst, gevolgd door de Veluwe en Veluwerand. De Nederlandse toerist verblijft hoofdzakelijk in bungalows maar er is wel een verschuiving te zien richting het verblijf in hotels. Deze verschuiving gaat ten koste van het verblijf in de bungalows maar ook van het kamperen.

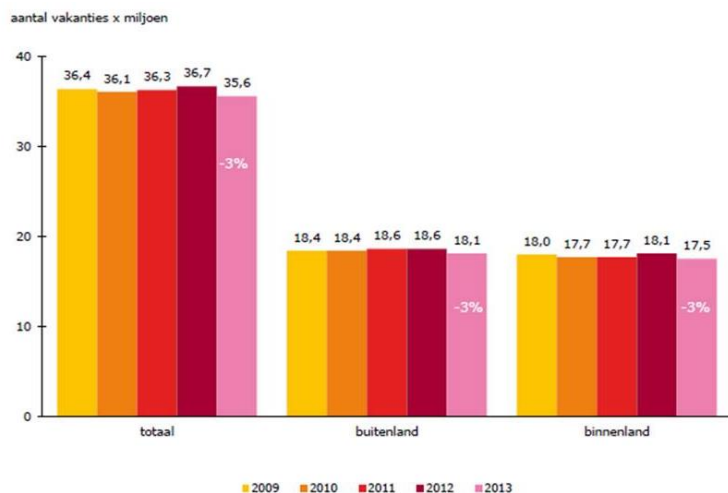
Er wordt een lichte stijging voorzien in de vraag naar vakanties in bungalows, een grotere vraag naar korte hotelvakanties en een daling van het aantal kampeervakanties (Most, 2011).

Groeioprognose alle vakantie types 2020

Figuur 4.9 Groeioprognose vakanties van Nederlanders in binnen- en buitenland
Bron: Toekomstvisie Nederlandse vakantiemarkt 2020 (Most, 2011)

De afgelopen jaren is er een afname waargenomen van het aantal vakanties dat Nederlanders, zowel in binnen en buitenland, ondernemen. Naast de daling in het aantal vakanties is er ook een daling in de vakantie frequentie waargenomen. Het aandeel van vakantiegangers dat eens per jaar een vakantie onderneemt is toegenomen (NBTC-NIPO, 2013b). Gedurende de binnenlandse vakantie wordt er voornamelijk 'uit eten' gegaan, gewandeld of tochtjes met de auto gemaakt (CBS / NBTC, 2013).

Figuur 4.10 Ontwikkeling omvang vakanties ondernomen door Nederlanders
Bron: Kengetallen Nederlandse vakantiemarkt 2013 (NBTC-NIPO, 2013b)

Buitenlandse toeristen die Nederland bezoeken

Nederland wordt door circa 11,5 miljoen buitenlanders bezocht. Dit betreft zowel de zakelijke als de particuliere toerist. Hierbij wordt de grootste groep inkomende toeristen verzorgd door de Duitsers. Daarnaast is afgelopen jaren een toename van het aantal Aziatische toeristen waar te nemen. De meeste bezoekers verblijven in de vier grote steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) die gezamenlijk in 2012 meer dan 5,2 miljoen bezoekers aangetrokken hebben. Vervolgens komen de Noordzee badplaatsen die in 2012 circa 1,5 miljoen toeristen mochten ontvangen. Amsterdam is grote koploper van alle recreatiegebieden en heeft in 2012 meer dan 4 miljoen buitenlandse bezoekers gehad. De buitenlandse toeristen verblijven hoofdzakelijk in hotels en op afstand gevolgd door het verblijf in bungalowparken.

Tijdens de vakanties ondernemen buitenlandse toeristen diverse activiteiten. In de top van activiteiten zijn wandelen, het bezoeken van

bezienswaardigheden en historische plaatsen en het bar/café bezoek gemeten (CBS / NBTC, 2013).

Geconcludeerd kan worden dat de recreatie en toerismesector redelijk stabiel is waardoor het veroveren van extra toestroom van toeristen door het versterken van de sector in een gebied kannibalistisch van aard is en ten koste zal gaan van een andere Nederlandse bestemming.

Recreatieve en toeristische activiteiten in Nederland

De activiteiten die in Nederland ondernomen worden door toeristen wordt door middel van het Continu VrijetijdsOnderzoek (CVTO) en het Continu VakantieOnderzoek (CVO) uitvoerig onderzocht.

Uit deze monitor blijkt dat Nederlanders het meest uit eten gaan, wandelen en tochtjes met de auto maken. Buitenlandse gasten hebben ook wandelen op het programma staan, maar daarnaast bezoeken zij ook bezienswaardigheden en historische plaatsen en bars of café's. De uitkomst van de ondernomen activiteiten door buitenlanders is zeer begrijpelijk aangezien de meeste toeristen in Noord-Holland / Amsterdam verblijven.

Ondernomen activiteiten door Nederlanders tijdens binnenlandse vakanties in 2012

Uit eten gaan (in restaurant)	64%
Wandelingen maken	55%
Tochtjes met de auto	53%
Funshopping (winkelen voor plezier)	36%
Zwemmen	34%
Bezoek aan natuurreservaat, natuurgebied	28%
Tochtjes met de fiets	26%
Bezoek aan bezienswaardige gebouwen	23%
Bezoek aan strand	20%
Bezoek aan museum, oudheidkamer	13%
Uitgaan (café \ discotheek)	10%
Bezoek aan pretpark, attractiepark	10%
Bezoek aan dierenpark, safaripark, dolfinarium	8%
Tochtjes met de bus of trein	6%
Zonnebaden	5%

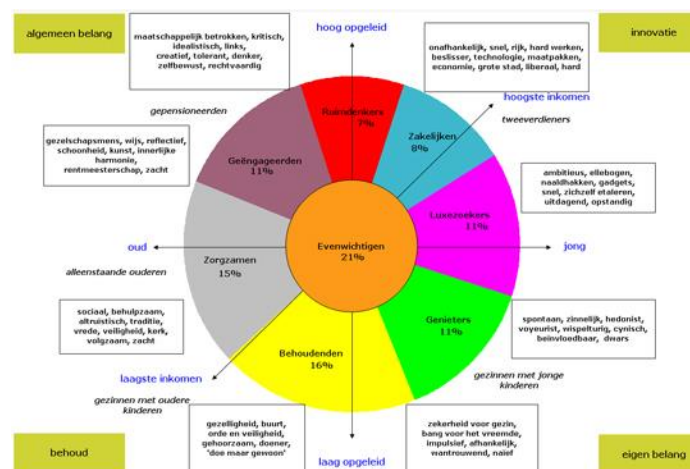
Ondernomen activiteiten door buitenlandse verblijfgasten tijdens vakanties in Nederland in 2009

Wandelen	61%
Bezienswaardige/historische plaatsen/locaties	59%
Bar/café	59%
Funshoppen/winkelen	55%
Gastronomisch restaurant	49%
Museum	47%
Strand voor strandwandeling/uitwaaien	39%
Rondvaartboot	35%
Natuurgebied/bos	31%
De Wallen in Amsterdam	29%
Fietsen	29%
Strand voor zonnebaden	19%
Uitgaan/clubbing	17%
Coffeeshop bezocht	16%
Familie/vrienden	13%
Zaansche Schans/Volendam/Marken	13%

Bron: Kerncijfers gastvrijheidseconomie 2013 NBTC(NBTC / Gastvrij Nederland, 2013)

Doelgroepenbepaling toeristen in Nederland

Gebaseerd op de analyse in paragraaf 2.2.1 zijn in Nederland een aantal modellen gemaakt om de verschillende toeristen te kunnen categoriseren. Door Alterra is onderzoek verricht naar de wijze waarop doelgroepen in Nederland bepaald worden. Hierbij zijn een aantal methoden omschreven (Goossen & Boer, 2008). Een veelgebruikte methode is het WIN-model (Waardensegmenten in Nederland) dat ontwikkeld is door TNS-NIPO. Het verdeelt de Nederlandse bevolking op sociaal demografische kenmerken zoals het koopgedrag, bereikbaarheid en denkwijzen. Onderstaand de verbeelding van de opbouw van het WIN-model. Het verdeelt de recreanten in 7 categorieën te weten; de ruimdenkers, de zakelijken, de luxezoekers, de genietters, de behoudenden, de zorgzamen en de geëngageerden. Aan deze categorieën zijn specifieke behoeften qua belevingswensen tijdens recreatieve activiteiten gekoppeld.

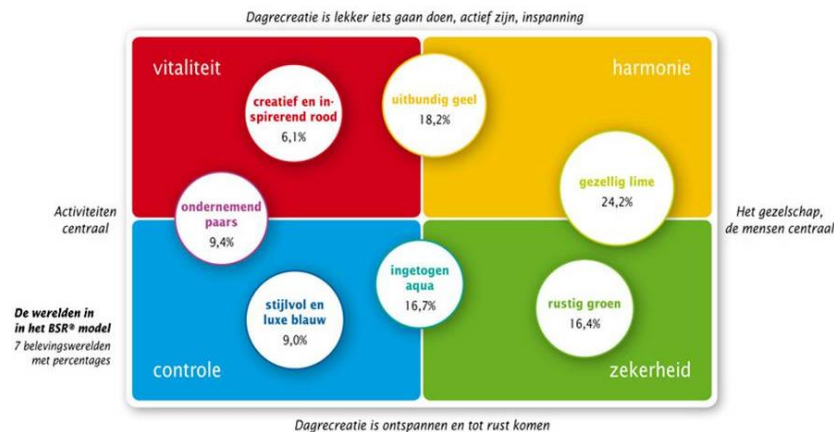

Figuur 4.11 Grafische weergave van het WIN-model

Bron: <http://www.tns-nipo.com/ons-aanbod/marketinginformatie/segmentatie/win-model/>

Een ander model dat vaak gebruikt wordt is het BSR-model (Brand Strategy Research). In deze benadering zijn 7 doelgroepen geformuleerd die ingedeeld worden naar 4 segmenten. Op basis van de kenmerken zijn er indicatoren voor de gewenste omgeving of beleving geformuleerd. De doelgroepen zijn; creatief en inspirerend rood, uitbundig geel, gezellig lime, rustig groen, ingetogen aqua, stijlvol en luxe blauw, ondernemend paars. De segmenten zijn onderverdeeld naar vitaliteit, harmonie, zekerheid en controle.

Figuur 4.12 Grafische weergave van het BSR-model
Bron: Kenniscentrum Recreatie (Thijs, 2011)

Het doel van deze doelgroepenindelingen is erop gericht om een passend toeristisch recreatief milieu of product te bieden, verbeteren en verder uit te bouwen. Daarnaast worden ze veelvuldig en voornamelijk gebruikt als hulpmiddel voor marketingcampagnes.

Beide methoden van doelgroepenbenadering trachten een koppeling te leggen tussen de toerist en de specifieke locatie. Hierbij valt op dat vooral vanuit de push factoren geredeneerd wordt en niet vanuit de gebiedskenmerken en pull factoren.

Trends en ontwikkelingen recreatie en toerisme in Nederland en de krimpregio's

In 2013 werden voor het eerst minder vakanties ondernomen door Nederlanders. Met name de korte vakanties (2 tot 4 dagen) hebben daaronder te lijden gehad. Er werden bijna 8% minder korte vakanties ondernomen. Er is een afname in het aantal buitenlandse vakanties en zomervakanties geconstateerd. Het aantal recreatieve uitstapjes van Nederlanders is daarentegen gestegen met circa 4 procent. Hierdoor lijkt

het alsof de korte vakanties gedeeltelijk ingewisseld zijn voor dagtrippies. Het inkomende toerisme heeft juist een toename laten zien en steeg met bijna 5%. Ruim 40% van alle buitenlandse gasten komt uit Duitsland en België (NRIT/CELTH"/NBTC, 2014). Afgelopen jaren steeg het aantal vrijetijdsactiviteiten waarbij de gemiddelde tijdsbesteding daalde. Door de afname in vrijetijdsbesteding zal de vraag naar kwaliteit toenemen. Er bestaat een toenemende behoefte aan kleinschaligheid en authenticiteit (Monitor vrije tijd en toerisme,2014.). Het wensenpakket van de recreanten is sterk wisselend en verschilt per situatie. De ene keer wordt een attractiepark gewenst en de andere keer een historische binnenstad of rust en een groene omgeving.

Naast de specifieke ontwikkelingen in de sector zijn er ook algemene demografische ontwikkelingen waar te nemen die van invloed (kunnen) zijn op de vrijetijdsector (Monitor vrije tijd en toerisme, 2014).

- De groep vitale ouderen (65+ers) neemt toe en zal in de komende jaren verder toenemen. Het is de categorie die relatief veel geld een tijd heeft. Hierdoor kan een toenemende behoefte aan comfort en luxe ontstaan maar ook een toenemende wens naar rust en eenvoud.
- Er is een toename van het aantal allochtonen in Nederland. Zij wensen voornamelijk in de nabijheid van de woning in een groene omgeving met familie te verblijven.
- Digitalisering van de samenleving. De huidige recreant wenst zelf zijn tocht uit te stippelen en heeft hierbij minder hulp van een reisbureau of intermediair nodig.
- Toenemende vraag naar tweede woningen. Momenteel bezit 5% van de Nederlandse huishoudens een tweede woning. Daar bovenop is nog eens 5,5% voornemens in de komende jaren een tweede woning aan te schaffen.
- Toenemend belang van duurzaamheid.

Om tot een goede ontwikkeling van het toeristisch recreatieve product te komen en het maximale te behalen uit de Nederlandse mogelijkheden zijn een aantal 5-randvoorwaarden geformuleerd door NBTC. Het zijn de 5 B's van destiniemaking die als volgt luiden (NBTC Holland Marketing, 2014):

- “- de bestemming moet goed **bereikbaar** en ontsloten zijn*
- er moet voldoende capaciteit **beschikbaar** zijn (o.a. accommodaties)*
- het geleverde product moet **betaalbaar** zijn (goede prijs/kwaliteitsverhouding)*
- de bestemming moet voldoende interessant zijn, er moet wat te **beleven** zijn*
- de bestemming moet voldoende **bekend** zijn”*

Hieraan zou ik willen toevoegen dat de afstemming van vraag en aanbod vergroot kan worden. Door middel van het gebiedseigen DNA en bepaling van de diverse passende doelgroepen (middels bijvoorbeeld het WIN-model of BSR-model) kan de ontwikkelpotentie van de sector in een specifiek gebied vormgegeven worden.

Conclusie

Op nationaal niveau is de bevolkingsomvang toegenomen maar op lokaal niveau zijn grote verschillen waarneembaar. Krimp en groei bestaan naast elkaar. De kwalitatieve opbouw van de bevolking laat een ontgroening en vergrijzing zien. Het aantal huishoudens in Nederland neemt toe maar het aantal personen per huishouden neemt af. Er is vooral een toename in het aantal eenpersoonshuishoudens waar te nemen waardoor leegstand van woningen alleen zeer lokaal optreedt. De werkgelegenheid is afgenomen terwijl het aantal ondernemingen is toegenomen. Opvallend is dat de toename van werkloosheid en de afname van werkgelegenheid in krimpgebieden minder sterk is geweest ten opzichte van de rest van Nederland.

Bij het onderzoek naar de Nederlandse recreatie en toerismesector was het niet mogelijk de indeling uit hoofdstuk 2 te hanteren. Desalniettemin is het aan de hand van deskresearch mogelijk een breder inzicht te verschaffen in de huidige ontwikkelingen in de sector. Het economisch belang van de recreatie- en toerismesector is de afgelopen jaren licht gestegen ondanks de huidige economische situatie waarin Nederland zich bevindt en als luxe beschouwd wordt. Met name het aantal korte vakanties is iets gestegen. De economische impact van de recreatie en toerismesector is groter dan alleen de dienstverlening zelf, ze beïnvloedt ook de toeleveranciers. De sector levert een aanzienlijke bijdrage aan de Nederlandse economie en werkgelegenheid. De koppeling tussen de ontwikkeling van de recreatie en toerisme sector versus de krimpproblemen is niet direct te maken. Wel kan geconcludeerd worden dat de krimpregio's Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen een sterkere afhankelijkheid kennen van de sector.

De recreatie en toerismesector is volop in beweging en zal de komende jaren verder veranderen. Vooral de groep vitale ouderen en de inkomende buitenlandse toeristen bieden kansen. Er is een afname in het gebruik van bungalows en campings waar te nemen maar het hotelbezoek neemt toe. Met name de inkomende buitenlandse toerist zorgt voor een positieve ontwikkeling van de markt. Mede ingegeven door de wijziging in demografie en verdere digitalisering kan het aanbod en de wijze van aanbieden afgestemd worden op de wens en behoefte van de gewenste recreant. Figuur 4.13 geeft een bondige samenvatting van de ontwikkelingen in de laatste jaren. In het volgende hoofdstuk zullen de gegevens per case inzichtelijk gemaakt worden.

Nederland	2005	2010	2012
Inwoneraantal	16.305.526	16.574.989	16.730.348
Leeftijdsoopbouw			
0-19 jaar	24,5%	23,7%	23,3%
20-65 jaar	61,5%	61,0%	60,5%
> 65 jaar	14,0%	15,3%	16,2%
Huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	7.090.965	7.386.144	7.512.824
1 persoon	34,5%	36,1%	36,8%
2 personen	32,7%	32,7%	32,7%
3 personen	12,8%	12,3%	12,1%
4 personen	13,7%	13,1%	12,9%
5 personen en meer	6,3%	5,7%	5,5%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 12.700	€ 14.800	€ 15.100
Werkgelegenheid			
werkloosheidscijfer	6,5%	5,4%	6,4%
werkgelegenheid banen	-	8.127.830	8.113.730
werkgelegenheid vestigingen	-	1.196.160	1.263.110
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector	3,7%	3,7%	3,8%
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	6,1%	6,2%
Vestigingen in R&T sector	-	8,4%	8,4%

Figuur 4.13 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector 2005-2012

Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

Hoofdstuk 5 Casestudies

5.1 Case Groningen: Stadskanaal

Voor de case in de provincie Groningen, krimpregio Oost-Groningen, heb ik me naast de provinciebrede toeristisch recreatieve ambities gericht op het gebied 'de Veenkoloniën' en dan specifiek in de gemeente Stadskanaal. Op zowel provinciaal als gemeentelijk niveau wordt de sector aangegrepen om de negatieve gevolgen van krimp te mitigeren. Het gebied Veenkoloniën bestrijkt zowel een deel van Groningen als van Drenthe. Het landschap is door mensenhanden tot stand gebracht waarbij het kanaal, waarlangs het gewonnen veen werd vervoerd, een belangrijke rol speelt. De provincie Groningen wordt nog steeds gezien als een agrarisch georiënteerde provincie met een zeer aantrekkelijke historische hoofdstad waar veel cultuur maar ook studenten aanwezig zijn.

Het totale inwoneraantal van provincie Groningen is de afgelopen jaren gestegen maar in Stadskanaal is de bevolkingsomvang tussen 2005 en 2012 met 2,4% afgenomen. De ontgroening volgt de landelijke trend maar de vergrijzing is in Stadskanaal sterk waar te nemen. Hoewel het aantal eenpersoonshuishoudens provinciebreed boven het landelijk gemiddelde zit, in Stadskanaal ligt dit procentueel substantieel lager. De ontwikkeling

van het besteedbaar inkomen is behoorlijk achtergebleven bij de landelijke trend. De werkloosheidscijfers zijn alleen op provinciaal niveau bekend en dit ligt meer dan een procent hoger dan in de rest van Nederland. Recreatie en toerisme neemt qua werkgelegenheid provinciaal gezien een iets minder grote plaats in dan landelijke cijfers laten zien. Opvallend genoeg heeft de sector inmiddels een groter aandeel in de werkgelegenheid dan de agrarische sector. Stadskanaal is daarentegen minder gericht op recreatie en toerisme, blijkens de cijfers. Hoewel het aantal banen in de sector de afgelopen twee jaar is toegenomen, is het aantal ondernemingen nauwelijks gestegen.

Groningen	2005	2010	2012
Inwoneraantal	575.072	576.668	580.875
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	22,9%	22,2%	21,8%
20-65 jaar	62,6%	62,1%	61,6%
> 65 jaar	14,6%	15,7%	16,6%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	268.377	276.945	283.241
1 persoon	39,4%	41,6%	43,1%
2 personen	32,8%	32,2%	31,7%
3 personen	11,3%	10,9%	10,6%
4 personen	11,7%	11,1%	10,6%
5 personen en meer	4,7%	4,2%	4,0%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 11.500	€ 13.500	€ 13.600
Werkgelegenheid			
werkloosheidscijfer	9,9%	6,8%	7,5%
werkgelegenheid banen	-	271.630	278.690
werkgelegenheid vestigingen	-	40.240	43.410
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	5,4%	5,7%
Vestigingen in R&T sector	-	8,5%	8,4%

Tabel 5.1 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Groningen
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

Stadskanaal	2005	2010	2012
Inwoneraantal	33.804	33.416	32.998
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	23,4%	22,4%	22,1%
20-65 jaar	58,7%	57,6%	56,5%
> 65 jaar	17,9%	19,9%	21,4%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	14.373	14.645	14.528
1 persoon	29,5%	31,7%	31,9%
2 personen	37,3%	37,2%	37,6%
3 personen	13,2%	12,9%	12,8%
4 personen	14,2%	13,1%	12,7%
5 personen en meer	5,9%	5,1%	5,1%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 11.000	€ 12.700	€ 13.000
Werkgelegenheid			
werkloosheidscijfer	-	-	-
werkgelegenheid banen	-	13.000	12.490
werkgelegenheid vestigingen	-	2.200	2.250
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	4,5%	4,6%
Vestigingen in R&T sector	-	7,3%	6,7%

Tabel 5.1 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Stadskanaal
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

Provincie Groningen

In het Provinciaal Omgevingsplan 2009-2013 is vastgelegd dat de provincie wil inzetten op versterking van de sector. De provinciale overheid heeft één recreatie- en toerisme beleid bepaald voor de gehele provincie, men heeft geen onderscheid gemaakt in de verschillende gebieden. Het beleid voor Groningen stad is hiermee gelijk aan het beleid voor landelijk gebied. De aanleiding hiervoor ligt in de wens om de economische basis te verbreden. Men wil ruimte bieden aan het toeristisch bedrijfsleven en treedt hierbij faciliterend op. Daarnaast zijn verbetering van de vaar-, fiets- en wandelroute structuren, recreatiewoningen, marketing, cultuur en evenementen aandachtspunten waardoor men de sector wil versterken. Figuur 5.1 is de kaart met het toeristisch programma.

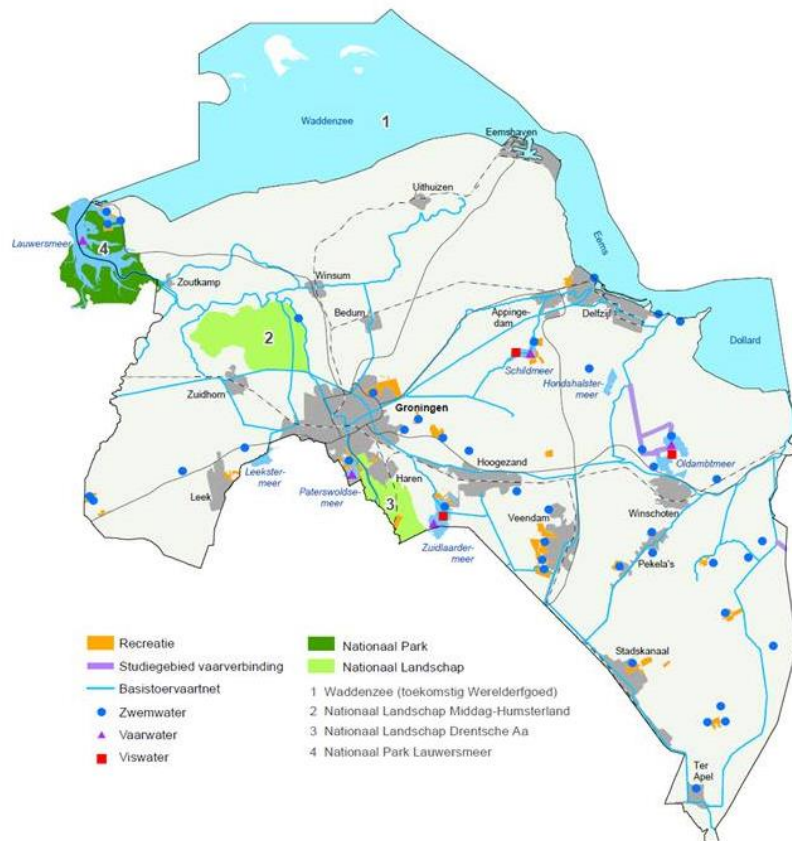
Provincie Groningen heeft vanuit de historie geen bloeiende toeristisch recreatieve sector. Stad Groningen bezit daarentegen een grote aantrekkingskracht door de cultuurhistorische waarden en het aanbod van universitair onderwijs. Het gebied de Veenkoloniën, waar Stadskanaal in gelegen is, is sterk agrarisch gericht en kent geen historische aantrekkingskracht op toeristen.

De provincie heeft een Kerncijfer rapportage van de recreatie en toerisme sector samengesteld waarin de verdeling naar bestedingen van toeristen is gemaakt. De bestedingen vinden vooral plaats op het gebied van verblijf. Deze uitkomst is niet verwonderlijk aangezien de meeste toeristen in de stad Groningen verblijven. Op een goede tweede plaats volgen de bestedingen in horecagelegenheden (Provincie Groningen, 2013).

Figuur 5.1 Verdeling bestedingen toeristen

Bron: Kerncijfers Recreatie en Toerisme 2013 (Provincie Groningen, 2013)

Figuur 5.2 Recreatiekaart provincie Groningen
 Bron: Provinciaal Omgevingsplan 2009-2013 (Provincie Groningen, 2009)

Het beleid, zoals bepaald in het POP 2009-2013 is verder doorvertaald in het Economisch actieprogramma 2012-2015. In dit document wordt nogmaals aangehaald dat de sector een bijdrage kan leveren tegen de negatieve gevolgen van krimp door de vergroting van de werkgelegenheid, het in stand houden van het voorzieningenniveau en vergroting van de naamsbekendheid. Hierbij wordt aangehaald dat door

de versterking van de sector er een beter vestigingsklimaat voor zowel bedrijven als bewoners ontstaat. Er wordt ingezet op kleinschalige recreatie en toerisme dat zich richt op de kwaliteiten van de natuur, het landschap en de authenticiteit (Provincie Groningen, 2012). In dit document wordt het belang van de organisaties die betrokken zijn bij de sector onderschreven. Er wordt geen koppeling gemaakt met de specifieke vraagstukken die ontstaan door krimp, anders dan het voorzieningenniveau en werkgelegenheid. Ook de verbinding met andere sectoren wordt niet gezocht. Provincie stelt zich faciliterend en stimulerend op waarbij het initiatief en de uitvoering van de gemeenten moet komen. Daarnaast zal het bedrijfsleven zelf actief met ideeën moeten komen. Er wordt momenteel niet gezocht naar het leggen van verbanden tussen de recreatie en toerismesector met overige gebiedseigen kwaliteiten. In 2011 is er door Grontmij een imago onderzoek gedaan “Het imago van toeristisch Groningen” waaruit blijkt dat de bezoekers Groningen erg waarderen en dat de algemene beeldvorming over Groningen is verbeterd sinds het vorige onderzoek uit 2004. In april van 2014 is een rapport verschenen over de wijze waarop het beschikbare budget voor de versterking doelmatig en doeltreffend is ingezet. Hieruit volgt de aanbeveling dat het beleid voor versterking van de sector breder beschouwd moet worden en in samenhang met het sociale beleid. Daarnaast wordt aanbevolen om de doelen SMART te maken (Provincie Groningen, 2014).

Gemeente Stadskanaal

Beleidsmatig zet de gemeente in op het versterken van de aantrekkelijkheid voor dagtoeristen en het verbeteren van het imago. De gemeente biedt al decennia lang plaats aan het grootste Ultra light vliegveld van Nederland wat veel bezoekers aantrekt en verder uitgebreid kan worden met andere vormen van “durfsport”. Ook de verbeterde vaarroute heeft gezorgd voor nieuwe bezoekers en zorgde voor de stimulans van ondernemers om de winkels en horecavoorzieningen aan de route te vernieuwen en verbeteren. De visie voor de ontwikkeling van

de vaarroute en aangrenzende toeristische voorzieningen, is tot stand gekomen in samenwerking met de omliggende gemeenten (agenda voor de Veenkoloniën, 2009). Hierdoor ontstaat er in zijn geheel een sterker en aantrekkelijker gebied zonder onderlinge concurrentie. De ontwikkeling van grootschalige verblijfsrecreatie heeft geen prioriteit. Uitbreiding in de vorm van B&B's is voorstelbaar maar ook het kleinschalig kamperen bij de boer biedt mogelijkheden. Met name het recreëren op boten wordt toegejuicht. Het aanwezige Page-terrein, een recreatiepark met zwembad en verblijfsrecreatieve voorzieningen, voorziet in de grootste verblijfsrecreatieve vraag. Er wordt tevens getracht om combinaties te maken tussen toeristisch-recreatieve en maatschappelijke voorzieningen. Het gebruik van het zwembad op het Page-terrein door inwoners van de gemeente is hiervan een voorbeeld. De taak van de gemeente wordt gezien als bepaler van de randvoorwaarden en stimulator, de initiatieven dienen vanuit de lokale ondernemers te komen.

De potentie tot het aantrekken van nieuwe inwoners om de afname van de beroepsbevolking en een toename werkloosheid te voorkomen, wordt beleidsmatig niet gekoppeld aan de motieven voor versterking van de sector. Ook de koppeling met zorgvoorzieningen of het tegengaan van leegstand wordt niet als doelstelling voor het beleid herkend. Evenmin wordt beleidsmatig de link gelegd tussen versterking van de sector en de potentiële vergroting van draagvlak voor openbaar vervoer en nutsvoorzieningen.

Naar aanleiding van de afgenomen interviews en het deskresearch kan onderstaande conclusie gegeven worden. Er wordt door zowel de

provincie als de gemeente voornamelijk ingezet op het mitigeren van de negatieve gevolgen van krimp die zich uiten in een afgenomen voorzieningenniveau. Door versterking van de recreatie en toerismesector wordt beoogd de leefbaarheid en de aantrekkelijkheid als vestigingsplaats voor zowel inwoners als bedrijven te behouden en zo mogelijk te vergroten. Daarnaast verwacht men de werkgelegenheid te behouden en te vergroten. Opvallend is dat de toeristen niet het uitgangspunt vormen voor de gekozen strategie. Het inzicht in de doelgroepen wordt alleen aangegrepen om gerichte gebiedsmarketing te voeren. Daarentegen is men zeer bewust van de kansen en beperkingen van de gebiedseigen kwaliteiten die binnen de provincie zeer uiteenlopen en op gemeentelijk niveau zeer beperkt zijn. Er wordt op provinciaal niveau gedegen onderzoek gedaan naar het imago maar dit wordt niet verder uitgesplitst naar de diverse recreatieve gebieden. Ondanks dat het imago inzichtelijk is, is er geen onderzoek voorhanden naar de kwaliteit van de geboden diensten en producten. Ook de concurrentiepositie van Groningen ten opzichte van de rest van Nederland is niet inzichtelijk. Er wordt geen rekening gehouden met eventuele negatieve effecten door versterking van de sector. De geformuleerde ambities voor versterking zijn erg algemeen en zijn niet SMART gemaakt waardoor het al dan niet behalen van de doelstellingen niet meetbaar is. Doordat de ambities zeer globaal omschreven zijn, is niet meetbaar of de verwachte effecten aansluiten op de potentiële effecten. Beleidsmatig wordt een zeer beperkt deel van de theoretisch bepaalde mitigerende effecten van de sector aangegrepen.

afbeelding 4 Noorderzon festival Groningen
Bron: www.noorderzon.nl

5.2 Case Zeeland: Sluis

In provincie Zeeland is er duidelijk een koers uitgezet voor de versterking van de toeristisch recreatieve sector. Recreatie en toerisme zijn in deze provincie van origine sterk vertegenwoordigd. In de krimpregio Zeeuws-Vlaanderen heb ik specifiek een gemeente in de kustzone gekozen. In de gemeente Sluis worden op dit moment veel (verblijfs)recreatieve en toeristische ontwikkelingen gerealiseerd. De kustzone is van oudsher een aantrekkelijke toeristisch recreatieve zone. Het achterland was in het verleden voornamelijk agrarisch gericht.

Het totale inwoneraantal van de provincie is de afgelopen jaren nog steeds gegroeid. De bevolkingsomvang van de gemeente Sluis is daarentegen sinds 2005 met 2,9% gedaald. De ontgroening en vergrijzing volgen enigszins de landelijke trends maar op gemeentelijk niveau zijn de verschillen echter zeer groot. Meer dan 5% minder jongeren en meer dan 8% meer ouderen zijn woonachtig in het gebied. De gevolgen voor de onderwijsvraag en zorgvraag zullen in dit gebied zeker merkbaar zijn. Deze trend is al zichtbaar sinds 2005. Het aantal huishoudens is op provinciaal en gemeentelijk niveau toegenomen en het aantal eenpersoonshuishoudens ligt onder het landelijk gemiddelde. Het besteedbaar inkomen van de Zeeuwen volgt de Nederlandse trend waarbij in Sluis het besteedbaar inkomen ruim boven het landelijk gemiddelde ligt. Qua werkloosheid gaat het goed in Zeeland en dit ligt meer dan 2% onder het landelijke cijfer. De werkgelegenheid in banen is afgenomen maar ook hier is een trendvolgende tendens waar te nemen. Het aandeel van het aantal banen in de recreatie en toerismesector is erg hoog, evenals het aantal vestigingen. Zowel provinciaal als op gemeente niveau is de sector zeer belangrijk voor de werkgelegenheid. In Sluis bestaat zelfs meer dan 17% van het aantal banen uit sectorgerelateerde arbeid. Dit is bijna drie keer zoveel als landelijk, maar ook twee keer zoveel als provinciaal.

Provincie Zeeland

De provincie ervaart naast negatieve gevolgen ook positieve ontwikkelingen door de aanwezige krimp. Met name de kracht en het organiserend vermogen vanuit de bevolking komen duidelijk naar voren. Er ontstaan nieuwe combinaties tussen maatschappelijke dienstverleners, burgers en de private sector. De innovatiekracht is hierdoor duidelijk binnen het gebied aanwezig. De provincie zet beleidsmatig voornamelijk in op een gebiedsgerichte aanpak die zich inhoudelijk richt op ontwikkeling en kwaliteitsverbetering van de recreatie en toerismesector (Provincie Zeeland, 2012). Er is hiervoor een recreatie-kansenkaart samengesteld (zie figuur 5.3). Er zijn een aantal speerpunten geformuleerd zoals de ontwikkeling en versterking van hotspots en de kustzone, landschappelijke verbetering, versterking watersportfaciliteiten en vaarroutes/jachthavens. Ook het aanbod van dagrecreatieve voorzieningen en bijbehorende infrastructuur krijgt beleidsmatig veel aandacht. Het is de combinatie van verblijfsrecreatie en dagrecreatie die de aantrekkelijkheid vergroot. Het stimuleren van de sector vindt voornamelijk plaats langs de kustzone en rondom de historische stedelijke kernen. Er is beleidsmatig geen duidelijke keuze gemaakt om de stimulans van de sector te koppelen aan een gebiedseigen productieproces. De keuze voor bijvoorbeeld “Zilte Zaligheden” die gekoppeld kan worden aan specifieke landbouwproductie of visserij zou een optie zijn. Wel zijn er verbanden gelegd met streekseigen producten, zorgtoerisme en historisch Zeeland.

De provincie ziet kansen om door middel van stimulans van de recreatie en toerismesector het voorzieningenniveau van voldoende kwaliteit en omvang te laten voortbestaan, de belevingswaarde van het gebied en het bestedingenpatroon van toeristen te vergroten. Hierbij dient wel rekening gehouden te worden met de realiteit dat er minder inwoners zijn en derhalve het voorzieningenniveau aangepast moet worden aan de behoefte. Op provinciaal niveau constateert men dat mensen na verloop van tijd (na afronden studie of beëindigen werk) terug willen keren naar

Zeeland	2005	2010	2012
Inwoneraantal	379.978	381.409	381.407
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	24,0%	23,1%	22,6%
20-65 jaar	59,1%	58,4%	57,6%
> 65 jaar	16,9%	18,6%	19,8%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	162.107	167.770	169.733
1 persoon	30,9%	32,9%	33,8%
2 personen	36,7%	36,9%	36,9%
3 personen	12,7%	12,1%	11,9%
4 personen	13,4%	12,4%	12,0%
5 personen en meer	6,3%	5,7%	5,5%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 12.400	€ 14.600	€ 15.000
Werkgelegenheid			
werkeloosheidscijfer	5,2%	3,9%	4,1%
werkgelegenheid banen	-	175.890	174.190
werkgelegenheid vestigingen	-	29.530	30.870
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	8,5%	8,4%
Vestigingen in R&T sector	-	10,8%	10,1%

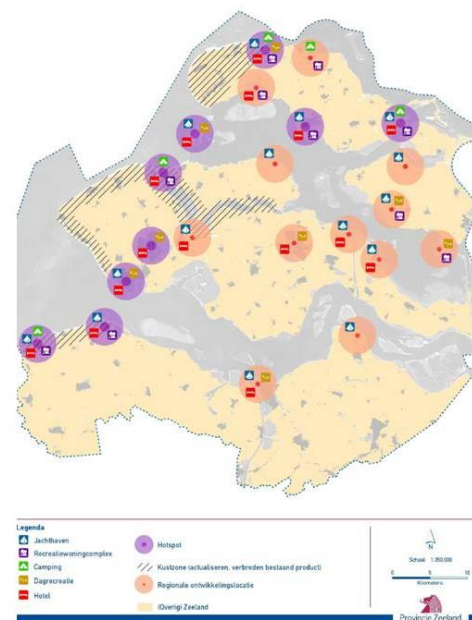
Tabel 5.3 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Zeeland
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

Sluis	2005	2010	2012
Inwoneraantal	24.605	24.089	23.892
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	20,7%	19,3%	18,7%
20-65 jaar	58,6%	58,1%	57,3%
> 65 jaar	20,7%	22,6%	24,0%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	10.984	11.184	11.232
1 persoon	31,1%	33,6%	34,5%
2 personen	39,1%	39,3%	39,4%
3 personen	13,2%	12,6%	12,3%
4 personen	12,6%	11,1%	10,6%
5 personen en meer	4,0%	3,4%	3,2%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 12.800	€ 15.200	€ 15.600
Werkgelegenheid			
werkeloosheidscijfer	-	-	-
werkgelegenheid banen	-	10.750	10.600
werkgelegenheid vestigingen	-	2.440	2.510
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	16,3%	17,1%
Vestigingen in R&T sector	-	15,6%	14,7%

Tabel 5.4 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Sluis
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

de geboorteplaats. Het is hierbij belangrijk dat er voldoende passende werkgelegenheid voor deze remigranten aanwezig is.

De provincie heeft een grote rol in het stimuleren van de sector. Hierbij zal zij zich faciliterend, verbindend, stimulerend, voorwaardenscheppend en kaderstellend opstellen. De taak van handhaving en toezicht ligt bij de gemeenten. Tevens verwachten zij een innovatieve en koersbepalende houding van de aanwezige ondernemers. De provincie verwacht door het beleid investeerders van binnen en buiten de provinciegrenzen aan te kunnen trekken. Daarnaast verwacht men een positief effect op de consumptieve voorzieningen en daarmee de leefbaarheid. Tevens heeft de provincie middels het programma “Natuurlijk Vitaal” een revoluerend fonds opgericht. De gelden die daarin binnen komen worden besteed aan de versterking van de omgevingskwaliteit die zowel ten gunste van de inwoners als toeristen komt.

Figuur 5.3 recreatiekansenkaart Provincie Zeeland

Bron: Omgevingsplan Zeeland 2012-2018 (Provincie Zeeland, 2012)

Sinds enige jaren is het kenniscentrum Kusttoerisme operationeel. Dit is een samenwerking tussen de NHTV Breda en Hz University of Applied Sciences die de provincie van data en achtergronden over de recreatie en toerismesector voorziet. Parallel daaraan is er een samenwerkingsverband opgestart tussen ondernemers die in de toeristische sector werkzaam zijn, het TOZeeland (Toeristische Ondernemers Zeeland). Deze samenwerking is erop gericht om het Zeeuwse product verder te professionaliseren en verbeteren. Vanaf 1 januari 2014 is er een samenwerkingsverband opgericht tussen het Kenniscentrum Kusttoerisme, de diverse opleidingsinstituten in Zeeland, Economisch Impuls Zeeland, VVV Zeeland en TOZeeland met als doel een connectie te maken tussen provincie en gemeenten. Innovatie, kennisoverdracht, marktbeleving, monitoring en kennis zijn de

belangrijkste werkvelden van dit verband. Diverse publicaties en scripties van het Kenniscentrum Kusttoerisme richten zich op de gebiedsidentiteit en concurrentiepositie van de provincie en de verschillende deelgebieden die in Zeeland onderscheiden worden. Hiermee kan gesteld worden dat er een groot inzicht is in de gebiedseigen kenmerken, het imago en identiteit en de geboden producten en diensten. De koppeling tussen de negatieve gevolgen van krimp en de versterking van de sector wordt voornamelijk gezocht in de toename van werkgelegenheid en de toename bestedingen.

De top-5 van door toeristen ondernomen activiteiten in Zeeland zijn weergegeven in figuur 5.4. Hieruit blijkt dat de omgevingskwaliteiten en het natuurlijke landschap een grote trekker van toeristen zijn (Kenniscentrum Kusttoerisme, 2013).

Figuur 5.4 Overzicht ondernomen activiteiten toeristen
Bron: Kerncijfers toerisme Zeeland (Kenniscentrum Kusttoerisme, 2013)

Gemeente Sluis

Binnen de gemeente zijn de daling van de bevolkingsomvang en de gewijzigde bevolkingssamenstelling duidelijk waarneembaar. Ondanks deze wijzigingen blijft de sociale cohesie binnen de dorpskernen sterk. Men blijft het liefste van 'Wieg tot Graf' in dezelfde plaats. Met name het draagvlak voor maatschappelijke voorzieningen en de werkgelegenheid vormen een uitdaging binnen de gemeente. Door clustering van voorzieningen wordt getracht de voorzieningen te handhaven waarbij een

school en buurtsuper als minimale voorziening voor de leefbaarheid van een plaats belangrijk zijn.

Gemeente Sluis richt zich, evenals de provincie, op de stimulans van zowel dag- als verblijfsrecreatie. De gemeente heeft hiervoor in 2012 een Recreatievisie opgesteld (Gemeente Sluis, 2012). Speerpunten van de visie zijn "Voeding", "Wellness en Vitaliteit", "Onthaal" en "Evenementen". Met name de gastronomie en visserij zijn vlakken waarin de gemeente onderscheidend is. De ruimtelijke kwaliteiten van de gemeente zijn te verdelen in een tweetal gebiedskenmerken. Het rustige agrarische achterland en de mooie kustzone. Juist die beide kwaliteiten moeten behouden blijven.

Men ziet door de verdergaande digitalisering een andere behoefte van de toeristen ontstaan voor wat betreft de informatievoorziening. De huidige toerist is zeer goed in staat om via het digitale netwerk zelf zijn vakantie of bezoek te organiseren en te plannen. De gemeente zal hierop verder inspelen.

De gemeente ziet voor zichzelf een faciliterende en stimulerende rol weggelegd in het realiseren van de ambities. Daarnaast vinden ze de rol die ze kunnen betekenen als "aanjager" en "verbinder" zeer belangrijk. Met name de innovatiekracht vanuit de ondernemers krijgt veel aandacht. Hierbij is de kunst om de ondernemers die investeren en de toeristen die tijdelijk resideren een band te laten krijgen met de gemeente of de specifieke plaats.

Ook de gemeente Sluis heeft een revolverend fonds ingesteld. Deze fondsbijdragen komen bovenop de provinciale fondsbijdragen als een ondernemer een initiatief wil ontplooiën. De inkomsten worden ingezet ter versterking van de recreatieve aantrekkelijkheid van de gemeente.

Ook in dit gebied wordt beleidsmatig niet ingezet op het vergroten van het aantal inwoners door middel van versterking van de recreatie en toerismesector. Men stimuleert de ontwikkeling van nieuwe combinaties die een breder effect sorteren dan alleen de economische impuls die

gegeven kan worden door de sector. Het verbeteren van het ondernemersklimaat en verbetering van het geboden product zijn speerpunten die in het Activiteitenplan Recreatie en Toerisme 2.0 zijn opgenomen (Gemeente Sluis, 2013). Een koppeling met specifieke negatieve krimpgevolgen wordt hierin niet gemaakt.

Naar aanleiding van de afgenomen interviews en het deskresearch kan onderstaande samenvatting gemaakt worden. Er wordt door zowel de provincie als de gemeente beleidsmatig ingezet op het mitigeren van de negatieve gevolgen van krimp die zich uiten in de bedreiging van het voorzieningenniveau, de werkgelegenheid en algehele welvaart van het gebied. Daarbij tracht men het bestedingenniveau in en de belevingswaarde van het gebied te vergroten. De motieven van de aan te trekken toeristen worden uitvoerig onderzocht maar worden niet vertaald in concrete doelen of strategie. Het gebiedseigen karakter wordt erkend en waar mogelijk aangegrepen om de sector te versterken. Er is zowel op provinciaal als gemeentelijk niveau breed inzicht in het de kwaliteit van de sector en het imago van de regio of gemeente. Op provinciaal niveau is inzichtelijk met welke recreatiegebieden geconcurrereerd moet worden. Op gemeentelijk niveau bestaat dat inzicht niet. Dit is opvallend aangezien de gemeente Sluis grenst aan de zeer populaire Belgische kustplaats Knokke. Op gemeentelijk niveau is men zich bewust van het feit dat versterking van de sector negatieve gevolgen kan hebben voor de gebiedseigen karakteristieken en *'Unique Selling Points'* zoals rust en ruimte. Ook problematiek ten aanzien van verkeersoverlast wordt onderkend. Van de overige potentiële negatieve gevolgen zoals geformuleerd in hoofdstuk 2 wordt beleidsmatig geen melding gemaakt. Over het algemeen kan gesteld worden dat de doelstellingen die men voor ogen heeft met de versterking van de sector onvoldoende specifiek zijn gemaakt en deze niet terug te vinden zijn in een strategie, anders dan een beschrijving van de ambities en in te zetten middelen. De beleidsmatige kaders voor het stimuleren van de sector beperken zich tot het beschrijven van de verwachte positieve gevolgen, die zeer beperkt zijn ten opzichte van de theoretisch geformuleerde potentiële positieve effecten.

afbeelding 5 Concert at Sea

Bron: DNA-Beeldbank op www.laatzeelandzien.nl, fotograaf Xander Koppelmans

Limburg	2005	2010	2012
Inwoneraantal	1.136.695	1.122.701	1.123.075
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	22,4%	21,0%	20,3%
20-65 jaar	61,6%	60,9%	60,5%
> 65 jaar	15,9%	18,1%	19,2%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	492.391	504.423	512.426
1 persoon	31,3%	33,7%	35,0%
2 personen	35,6%	36,1%	36,0%
3 personen	14,0%	13,1%	12,7%
4 personen	14,1%	12,9%	12,3%
5 personen en meer	4,9%	4,2%	4,0%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 12.200	€ 14.400	€ 14.700
Werkgelegenheid			
werkloosheidscijfer	7,4%	6,1%	5,5%
werkgelegenheid banen	-	533.790	530.870
werkgelegenheid vestigingen	-	79.390	83.290
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	7,3%	7,2%
Vestigingen in R&T sector	-	10,2%	10,0%

Tabel 5.5 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Limburg
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

Valkenburg aan de Geul	2005	2010	2012
Inwoneraantal	17.561	17.090	16.945
Leeftijdsopbouw			
0-19 jaar	20,0%	18,7%	18,2%
20-65 jaar	60,5%	58,8%	57,5%
> 65 jaar	19,5%	22,5%	24,3%
huishoudensopbouw			
Totaal aantal huishoudens	7.642	7.684	7.767
1 persoon	31,3%	33,6%	35,3%
2 personen	38,8%	36,5%	36,2%
3 personen	14,2%	13,7%	13,3%
4 personen	13,6%	12,5%	12,3%
5 personen en meer	4,1%	3,4%	3,0%
Inkomen			
Besteedbaar inkomen	€ 12.800	€ 15.500	€ 15.900
Werkgelegenheid			
werkloosheidscijfer	-	-	-
werkgelegenheid banen	-	6.690	6.590
werkgelegenheid vestigingen	-	1.500	1.560
Economisch aandeel werkgelegenheid R&T sector			
Recreatie en toerisme sector			
Banen in R&T sector	-	35,1%	35,2%
Vestigingen in R&T sector	-	23,3%	21,8%

Tabel 5.6 Overzicht ontwikkelingen demografie en recreatie en toerismesector Valkenburg a/d Geul
Bron: Samenstelling op basis van CBS Statline en LISA; geraadpleegd november 2014

5.3 Case Limburg: Valkenburg

Limburg heeft de laatste jaren een ware transitie ondergaan. Met name Zuid-Limburg is aangewezen als topkrimpregio. Zuid-Limburg heeft van nature een aantrekkingskracht op toeristen en recreanten. Het heuvellandschap is karakteristiek voor die regio en komt nergens anders in Nederland voor. In Zuid-Limburg is Valkenburg gelegen. Dit is een stadje met veel recreatie en toerisme, midden in het mergelgrottengebied.

Het inwoneraantal van de provincie Limburg is de afgelopen jaren licht gestegen. In Valkenburg is daarentegen een daling geconstateerd. De ontgroening en vergrijzing zijn in Valkenburg groter dan de provinciale ontwikkelingen laten zien. De vergrijzing is in Valkenburg meer dan 8% groter dan de landelijke vergrijzing en ook de ontgroening is flink toegenomen. Het aantal huishoudens laat zowel op provinciaal als gemeentelijk niveau een stijging zien. Deze stijging komt ten goede aan het aantal eenpersoonshuishoudens. Opvallend is het lage percentage huishoudens met 5 personen en meer. De hoogte van het besteedbaar inkomen ligt provinciaal iets lager dan het landelijke niveau maar in de gemeente Valkenburg is daarentegen een hoger besteedbaar inkomen ontwikkeld. Het werkloosheidscijfer ligt circa 1 procent onder het landelijke cijfer. De afgelopen 2 jaar is de werkgelegenheid in banen op provinciaal en gemeentelijk niveau afgenomen met 0,5 – 1,5%. Opvallend is het enorme aandeel van werkgelegenheid in de sector op gemeentelijk niveau. Meer dan een derde van de banen bevindt zich in de recreatie en toerisme sector en meer dan 20% van de ondernemingen zijn verwant aan de sector.

Provincie Limburg

In de provincie is de demografische krimp en veranderde bevolkingssamenstelling duidelijk waar te nemen, er is echter geen sprake van verarming of economische krimp. Ook is de sociale cohesie nog steeds erg groot. Als kans om de krimp te pareren vindt men het van belang om bovenlokaal en –regionaal beleid te bepalen. Er zal blijvend

gewerkt moeten worden aan het imago en er moet ruimte gegeven worden voor tijdelijke arbeidsmigranten, studenten en de ontwikkeling van kenniseconomie. Herstructureren, een vitale economie en bestuurlijke samenwerking zijn speerpunten uit het beleid van de provincie. De provincie heeft versterking van de sector opgenomen in het beleid (Provincie Limburg, 2012). De weergegeven ambities hebben voornamelijk een economische inslag en gaan uit van versterking van de sector en de promotie van Limburg als toeristische trekpleister. Het beleid maakt geen onderscheid in stedelijke of rurale gebieden. Er wordt in het vastgestelde beleid geen koppeling gemaakt met andere sectoren zoals bijvoorbeeld zorg of welzijn. Er wordt voornamelijk een koppeling gemaakt met de ruimtelijke aspecten die een gebied aantrekkelijk maken. Inzake het voorzieningenvraagstuk richt de provincie zich meer op de kwaliteit van de voorziening en minder op de kwantiteit. Het draagvlak bepaalt daarbij mede het voortbestaan. Met name de voorzieningen die gericht zijn op ontmoeting en zorg worden belangrijk geacht voor een aantrekkelijke leefomgeving. Ook in deze provincie is waarneembaar dat de bevolking fysiek en virtueel onafhankelijker is geworden van een plaats waardoor de woonplaatskeuze en het aanbod van werk niet volledig parallel lopen. De provincie zal zich bij de realisatie van de beleidsbepalingen ten aanzien van de recreatie en toerismesector voornamelijk faciliterend en stimulerend opstellen. De aanwezige en eventueel nieuw aan te trekken ondernemers zijn aan zet om met nieuwe initiatieven en innovaties te komen. Door de provincie is in 2010 voor het laatst opdracht gegeven aan Grontmij om imago onderzoek uit te voeren. Dit document geeft tevens een goed inzicht in de landelijke concurrenten (Grontmij, 2010). Binnen de provincie is het voornamelijk het VVV dat zich sterk profileert en samenwerking zoekt met andere lokale organisaties. Ook vanuit de provincie beperkt zich de samenwerking tot de nauwe band met het VVV.

Gemeente Valkenburg

De gemeente Valkenburg is momenteel bezig met het opstellen van een geactualiseerde toekomstvisie. De laatste toekomstvisie die is vastgesteld

stamt uit 2007 (Gemeente Valkenburg, 2007) en heeft daarmee geen volledige aansluiting op de actuele economische ontwikkelingen zoals deze zich na 2008 hebben voorgedaan.

Ondanks de digitalisering van de maatschappij ervaart men binnen de gemeente geen terugval in de sociale cohesie. Wel heeft de digitale wereld een duidelijke plaats gekregen en kan daardoor juist een bijdrage leveren aan de leefbaarheid. Als gevolg van de krimpende beweging, komt de kracht van de inwoners naar boven. De aanwezige voorzieningen in een gebied zijn ondersteunend voor de aantrekkelijkheid van een gebied als woonomgeving. Het aanbod van werkgelegenheid staat voorop bij een woonplaatskeuze voor de jongeren. De ouderen migreren steeds meer naar plaatsen met een ruim voorzieningenniveau. De beleidsmatige motieven achter de versterking van de recreatie en toerisme sector worden voornamelijk gedreven vanuit economisch oogpunt. Het voorzien in werkgelegenheid en daarmee het behouden van inwoners is het uitgangspunt voor het beleid van de gemeente. Men zet met name in op het vergroten van de productiviteit en kwaliteit. Het jaarrond aantrekken van toeristen wordt daarnaast van belang geacht om een goede basis voor de werkgelegenheid te bieden. Er is geen koppeling gemaakt met gebiedseigen productiefactoren. De gemeente heeft voornamelijk de kwaliteiten van het gebied en evenementen aangegrepen om de sector verder uit te kunnen breiden. De mergelgrotten en het historische centrum van Valkenburg bieden voldoende basis. De gemeente ziet voor zichzelf een koersbepalende, faciliterende en stimulerende rol weggelegd om het beleid ten uitvoer te brengen. Vanuit de ondernemers kan men een trend waarnemen waarbij er steeds meer gericht wordt op het faciliteren van seniorentoerisme waarbij de kamers zowel qua oppervlak als inrichting afgestemd worden.

Er wordt door zowel de provincie als de gemeente beleidsmatig ingezet op het mitigeren van de negatieve gevolgen van krimp die zich uiten in de bedreiging van het voorzieningenniveau, de werkgelegenheid en leefbaarheid van het gebied. Er wordt stilgestaan bij de toeristische

motieven en getracht wordt het aanbod van producten en diensten hierop af te stemmen. Het gebied kent van oudsher al een aantrekkingskracht op toeristen door zijn, voor Nederland unieke, mergelgrotten en heuvellandschap. Hierdoor is men zich bewust van de karakteristieken die een “pull” voor toeristen vormen. Op provinciaal niveau wordt uitgebreid onderzoek gedaan naar het imago en de concurrentiepositie. Het imago van Valkenburg wordt daarentegen niet onderzocht. De negatieve effecten worden op provinciaal niveau niet in ogenschouw genomen, terwijl er op het gemeenteniveau hiervoor duidelijk aandacht is. Ook in deze case worden de doelstellingen summier beschreven en beperkt specifiek gemaakt. Hierdoor is het niet mogelijk om de strategie hierop aan te passen. De beleidsmatig aangegrepen bijdrage die de sector kan leveren tegen de negatieve gevolgen van krimp zijn een zeer beperkte selectie van de potentiële mitigerende effecten die er zijn.

5.4 Expertpanel

Het doel van de bijeenkomst was te staven of de gesignaleerde krimpgevolgen en de kansen die de recreatie en toerismesector kunnen bieden als remedie tegen de negatieve gevolgen van krimp, onderschreven worden. De samenstelling van het panel is zorgvuldig gekozen. Voor de input van de vorige paragrafen zijn diverse beleidsmedewerkers van zowel provincies als gemeenten gehoord. Een panel dat bestaat uit experts die vanuit een ander perspectief krimp en de recreatie- en toerismesector benaderen heeft daarom de voorkeur. Er is voor gekozen om experts die operationeel zijn geweest in een krimpregio (Zeeland) bijeen te brengen die daarnaast een breder landelijk of wetenschappelijk werkveld hebben om zo een grotere diepgang te krijgen.

Algemene conclusie kansen recreatie en toerisme als mitigerende maatregel tegen negatieve krimpgevolgen

De geformuleerde kansen die de recreatie- en toerisme sector biedt als remedie tegen de negatieve gevolgen van krimp worden door het panel onderschreven.

Het panel ziet naast de versterking van de recreatie en toerismesector een grote uitdaging in het aanpassen van de denkwijze over de demografische wijzigingen en de bijbehorende bestuurlijke aanpak zodat integratie tussen wonen, werken en recreëren tot stand gebracht kan worden. Momenteel wordt beleid ten aanzien van het beperken van de krimpgevolgen nog vaak vanuit het traditionele economische perspectief beschouwd. Met name verhoging van de productiviteit van de recreatie en toerismesector staan hoog op de agenda.

Zeeland heeft als gebied een aantrekkingskracht op toeristen door de ruimtelijke kwaliteit. Met name die kwaliteit biedt aanknopingspunten om verder uit te bouwen en op alle krimpfactoren een versterking teweeg brengen. Ook de ruimte kan een economische impuls geven aan een gebied door dit op een betere wijze in te zetten. Het “verzilveren” van

deze ruimtelijke kwaliteiten en het omzetten naar kansen tegen krimpgevolgen is een opgave die nog verder vorm gegeven moet worden.

De kansen die vanuit de recreatie- en toerismesector gegenereerd kunnen worden, zullen succesvol zijn als de sector geïntegreerd wordt in het totale beleid dat wordt bepaald. De sector dient daarbij niet solitair als economische impuls maar ook integraal met de sociale vraagstukken beschouwd te worden. De sector bestaat bijvoorbeeld in Zeeland qua verblijfsaccommodaties voornamelijk uit kamperen. De productiviteit van de sector zou opgewaardeerd kunnen worden door bijvoorbeeld de omzetting naar resorts en kwaliteitsverbetering om zo een economische impuls te genereren en het bestedingspatroon van toeristen te vergroten.

De opgave die momenteel voorligt is het combineren van de huidige denkwijze en oplossingsrichtingen met de nieuwe realiteit van de samenleving. Het verbinden, clusteren en integreren van maatregelen en afstemmen op de gebiedseigen kenmerken dient hierbij het uitgangspunt te zijn.

Beschouwing bijdrage recreatie en toerisme tegen specifieke negatieve gevolgen van krimp

Verarming gebied

De verarming is tweeledig. Enerzijds betreft het een verarming van kennis en anderzijds een economische verarming. Het behouden van kennis kan door de sector vergroot worden als de infrastructuur en bereikbaarheid vergroot wordt. Indien dit toe te wijzen is aan de versterking van de recreatie en toerismesector dan is de aanname juist. Vanuit de sector kan daarnaast een economische impuls gegenereerd worden als de productiviteit ervan toeneemt.

Afname werkgelegenheid en toename werkloosheid

De stelling dat de werkgelegenheid in de sector toeneemt als de productiviteit en omvang worden vergroot, wordt onderschreven. De aantrekkingskracht van hoog opgeleid personeel wordt beperkt geacht.

Met name het jaarrond voorzien in werkgelegenheid is in Zeeland goed. Zowel in de zomer als in de winter heeft het gebied aantrekkingskracht op toeristen. Het “lekker uitwaaien aan zee” is nog steeds populair en zorgt het hele jaar door voor levendigheid in de provincie. Dit is aan de kust en in stedelijk gebied waarneembaar. De rurale dorpen ondervinden hier minder profijt van.

Leegstand vastgoed

De directe bijdrage van recreatie en toerisme aan het voorkomen van leegstand wordt beperkt geacht. Wel is er een beweging waar te nemen waarbij mensen van buiten Zeeland naar de provincie verhuizen. De achterliggende motivatie is dan nagenoeg altijd te vinden in een toeristisch bezoek in het verleden. In Zeeland is de leegstand van woningen redelijk beperkt. Met name aan de Belgische grens is er een migratiestroom van Belgen naar Nederland waar te nemen. De prijs van de woningen bepaald hierbij voornamelijk de beweegredenen. Het bezit van tweede woningen in Schouwen-Duiveland begint iets meer gestalte te krijgen. Het betreft dan voornamelijk Randstedelingen die enkele dagen per week in de Randstad verblijven vanwege werk en enkele dagen per week in Zeeland, al dan niet aan het werk op afstand.

Afname beroepsbevolking

Het is een wisselwerking tussen de economische factoren en het aanbod van hoogwaardige werkgelegenheid die bepalen of een gebied aantrekkelijk genoeg is om als vestigingsplaats in aanmerking te komen. De vestiging van bedrijven hangt vaak samen met andere motieven zoals bereikbaarheid en prijs vastgoed of uitbreidingsmogelijkheden. Het aantrekken van potentiële beroepsbevolking zal door de sector vergroot kunnen worden als de productiviteit ervan toeneemt.

Afname draagvlak maatschappelijke voorzieningen

Het panel onderschrijft dat er een toenemend draagvlak gecreëerd kan worden door versterking van de sector. Hierbij is het van belang dat er naast clustering ook een integratie van voorzieningen plaats zal moeten

vinden. Het denken buiten de grenzen van de voorzieningen op zowel publiek als privaat gebied is hiervoor van belang. Het traditionele denken waarbij bijvoorbeeld een commercieel uitgebate horecavoorziening een financiële bijdrage moet leveren om een buurthuis in stand te kunnen houden, zal omgebogen moeten worden naar bijvoorbeeld het inzetten van overheidsmiddelen om een totaalvoorziening te realiseren. De buurthuisfunctie maar ook een “tafeltje-dek-je” voorziening zou prima gecombineerd kunnen worden in een commercieel uitgebate horecagelegenheid. De WMO gelden van de gemeente zouden derhalve dan ook hiervoor ingezet moeten kunnen worden.

Afname draagvlak consumptie voorzieningen

Versterking van de sector zal zeker een positief effect hebben op het draagvlak voor consumptieve voorzieningen. In Zeeland wordt er zeer veel aandacht besteed aan de hoogwaardige restaurants en daarnaast zijn de kleine cafeetjes langs een fiets- of wandelroute of nabij een historische faciliteit zowel zomer als winter goed bezocht door de lokale bevolking en de toeristen.

Afname draagvlak infrastructuur en Openbaar Vervoer

Het panel onderschrijft dat een verhoogde aantrekkelijkheid en een productiviteitsverbetering bij zal dragen aan een verhoogd draagvlak voor de infrastructuur en Openbaar Vervoer door intensiever gebruik. Met name het vraagstuk van Openbaar Vervoer zal een transitie moeten ondergaan. De mobiliteitsvraag en de bijbehorende oplossing zal minder traditioneel van aard moeten worden. Afstemming op de behoefte is hierbij de sleutel. Dit vraagstuk gaat verder dan alleen de bijdrage vanuit de sector.

Afname werkgelegenheid

De verankering van de sector met een van oudsher aanwezige sector zoals bijvoorbeeld visserij is voorstelbaar maar wordt meer gezien als een promotioneel instrument dan als een must voor de inbedding van de werkgelegenheid samenhangend met de recreatie en toerismesector. De

werkgelegenheid kan vergroot worden door het aantrekken van innovatieve toeristische ondernemers. De omgevingskwaliteit van het gebied zal bewaakt moeten worden om de duurzame instandhouding van de aantrekkelijkheid als recreatiegebied te behouden. Een kwaliteitsverbetering of –verhoging kan zorgen voor een productiviteitsverbetering.

Afname kinderopvang en afname onderwijsvraag

De afname van kinderopvang kent een tweetal oorzaken. Enerzijds treedt er ontgroening op in Zeeland en anderzijds zorgt de huidige economische situatie ervoor dat de opvang te duur is geworden. Voor zowel de afname kinderopvang als de afname onderwijsvraag wordt door de sector geen substantiële bijdrage gezien.

Toename zorgvraag

Door de wijzigende bevolkingssamenstelling zal de vraag naar zorg toenemen. Juist deze sector sluit dicht aan op het verzorgende karakter dat de recreatie- en toerismesector heeft. Door te integreren en te clusteren kan de sector een positieve impuls geven om te voorzien in de toenemende zorgvraag. De sector bied als zodanig geen remedie tegen het verminderen van de zorgvraag maar de zorgverlening kan door slimme integratie een positieve bijdrage krijgen.

5.5 Cross case analyse en conclusies

Binnen alle onderzochte casussen krijgt krimp inmiddels veel aandacht en wordt als reëel scenario gezien of waargenomen. Het proces van “omdenken” in de bestuurlijke laag is in gang gezet. Men ziet momenteel de beweging van “bestrijden” naar “begeleiden” van krimp ontstaan. De leefbaarheid en aantrekkelijkheid van krimpende gebied staat onder druk en krijgt veel aandacht. De recreatie en toerismesector staat binnen alle casussen op de agenda.

Cross case analyse en toets proposities

De casestudie is aangegrepen om de inzet van de recreatie en toerismesector in de praktijk te toetsen. Hiervoor zijn een zestal onderzoeksvragen geformuleerd met bijbehorende proposities. Er is gekozen om een cross case analyse uit te voeren aan de hand van de onderzoeksvragen om zo de overeenkomsten en verschillen inzichtelijk te maken. De analyse is gebaseerd op deskresearch en de afgenomen interviews.

Tegen welke negatieve gevolgen van krimp wordt de recreatie en toerismesector ingezet als mitigerende maatregel?

Er zijn in figuur 2.11 zeven positieve bijdragen van recreatie en toerisme op de negatieve gevolgen van krimp geformuleerd. In alle drie de onderzochte cases worden deze niet allemaal gebruikt als argument om de versterking van de sector te motiveren. In geen van de cases worden de argumenten “tegengaan van verarming”, “tegengaan leegstand vastgoed” en “vergroting draagvlak infrastructuur + OV” aangegrepen. Met name de argumenten “tegengaan werkloosheid” en “toename werkgelegenheid” worden aangegrepen als motivatie ter versterking. Daarnaast wordt op provinciaal en gemeentelijk niveau in alle drie de onderzochte cases de sector aangegrepen voor het “behoud en zo mogelijk versterking van het voorzieningenniveau”. Het voorzieningenniveau wordt bepalend geacht voor de leefbaarheid en aantrekkelijkheid als vestigingsplaats voor zowel bewoners als bedrijven.

In de gemeenten Sluis en Valkenburg schrijft men de sector daarnaast een grote rol toe voor het vergroten van de werkgelegenheid en het tegengaan van werkloosheid. Het aandeel van het aantal banen in de sector is binnen deze gemeenten dan ook veel groter dan in Stadskanaal. Het is erg moeilijk om de causaliteit tussen versterking van de sector en behoud of vergroting van de werkgelegenheid te meten. Bijvoorbeeld de huidige economische situatie in Nederland maar ook de ontwikkelingen in andere sectoren hebben invloed op de werkgelegenheid. De vergroting van de werkgelegenheid wordt ook gezien als middel om een negatief migratiesaldo tegen te gaan. Het argument “behoud of vergroting beroepsbevolking / tegengaan braindrain” wordt in geen van de beleidsstukken genoemd. In de provincie Zeeland ziet men ook kansen die de sector biedt om de “fysieke belevingswaarde” te verbeteren en daarmee de aantrekkelijkheid te vergroten. Vergroting van het recreatief aanbod wordt in alle casussen gezien als het middel om de sector te versterken. Alle provincies, de gemeente Sluis en de gemeente Valkenburg zetten beleidsmatig stevig in op versterking van de recreatie en toerismesector. Gemeente Stadskanaal is behoudender en ziet kansen voor verbetering van toeristisch recreatieve infrastructuur zoals de vaarroute over het kanaal en fietsroutes. Deze zijn voornamelijk bedoeld om de aantrekkelijkheid van het gebied voor inwoners en lokaal omwonenden te vergroten. In de overige beleidsstukken en interviews is vernieuwing van infrastructuur verder aangegrepen als positief effect van de sector. De potentiële positieve bijdragen van de recreatie en toerisme sector “toename trots” en “verbetering beeldvorming” wordt in geen van de beleidsstukken of interviews genoemd. Alleen provincie Zeeland erkent “verbetering fysieke karakter gebied” als potentieel effect van de sector.

De eerste propositie “de sector wordt voornamelijk ingezet voor de economische motieven, daarnaast wordt de verwachte spin-off vergroting recreatief aanbod en verbetering fysieke omgeving aangegrepen” wordt hiermee bevestigd in de cases.

Wordt er rekening gehouden met de potentiële negatieve gevolgen veroorzaakt door versterking van de sector?

Hoofdstuk 2 beschrijft een zevental potentieel optredende negatieve effecten die veroorzaakt worden door versterking van de recreatie- en toerismesector. Het betreft “aanwending van publieke budgetten”, de “toename van onderhoudskosten”, “ontwrichting”, “toename delinquent gedrag”, “prijsstijging” en “afname toegankelijkheid”. Bij de versterking van de sector zoals deze in de onderzochte casussen voorgesteld wordt, zijn ontwrichting, toename delinquent gedrag en prijsstijging niet zeer aannemelijk. De maat en schaal van de ontwikkelingen bepalen hierbij de kans op optreden. Het aanwenden van publieke budgetten ten behoeve van de versterking van de sector en de toename van onderhoudskosten zijn daarentegen wel aannemelijk. Deze worden echter door geen van de geïnterviewden of in beleidsstukken benoemd. Binnen de onderzochte casussen wordt er alleen op gemeentelijk niveau in Sluis en Valkenburg rekening gehouden met mogelijk negatieve gevolgen door versterking van de sector. Alleen in de gemeente Valkenburg wordt specifiek de potentiële overlast benoemd die versterking van de sector teweeg kan brengen. De gemeente Valkenburg had in het verleden een imago waardoor veel jeugdigen naar de campings werden aangetrokken. Hierdoor was er in het verleden sprake van overlast. Inmiddels is het imago gekeerd en wordt de plaats meer en meer bezocht door gezinnen en senioren. Zowel in de historische plaatsen Valkenburg als Sluis zorgen verkeer en parkeren al geruime tijd voor overlast. Ook in de badplaatsen zoals Cadzand en Breskens is er sprake van parkeerdruk. Alleen in de gemeente Sluis worden aantasting van het landschap en natuur als mogelijk negatief effect beschreven. Door grootschalige uitbreiding van het recreatieve aanbod kunnen de specifiek kenmerkende weidsheid en leegte van het landschap aangetast worden. Deze karakteristieken bepalen voor een deel de aantrekkingskracht van het gebied op toeristen.

De tweede propositie “de beschouwing van negatieve effecten beperkt zich tot de toename van verkeer en mogelijke aantasting natuur / landschap” wordt hiermee grotendeels herkend maar zou stilliger

omschreven kunnen worden en gewijzigd in: “beschouwing van mogelijk negatieve effecten gebeurt nauwelijks en alsdan alleen op lokaal niveau en zeer beperkt” .

Zijn de doelstellingen van het beoogde effect van versterking van de recreatie en toerismesector duidelijk geformuleerd en wordt hierin bij strategievorming rekening gehouden?

Het beschrijven van de specifieke doelstellingen die men wenst te bereiken met het versterken van de sector biedt aanknopingspunten op welk toeristisch segment men in kan zetten. Het is echter zeer opvallend dat zowel in de beleidsstukken als tijdens de interviews de doelstellingen zeer globaal worden beschreven. De doelstellingen beperken zich in alle gevallen tot algemene termen als ‘vergroting werkgelegenheid’, ‘vergroting leefbaarheid’ en ‘economisch impuls’. Door het ontbreken van een duidelijk doel is het niet meetbaar of de doelstellingen bereikt worden of dat bijsturing danwel aanpassing van de strategie noodzakelijk is. Ten aanzien van de doelstelling ‘vergroting werkgelegenheid’ is al eerder aangegeven dat het effect door versterking zeer moeilijk meetbaar is. De vergroting van de leefbaarheid is een dusdanig globale omschrijving dat er niet bepaald kan worden of hiermee “tegenaan verarming”, “behoud maatschappelijke voorzieningen” of “vergroting draagvlak consumptievoorzieningen” wordt bedoeld. Naast de zeer summiere beschrijving van de doelstellingen zijn er nauwelijks beleidsstukken die onderbouwen op welke wijzen men het doel tracht te bereiken. Er worden echter wel randvoorwaarden en middelen inzet in de beleidsstukken aangegeven. Alleen de gemeente Sluis geeft een duidelijk inzicht in de ambities, deze zijn echter niet gekoppeld aan afgekaderde doelstellingen.

De derde propositie “De doelstellingen zijn algemeen en de strategie richt zich niet op een specifiek afgekaderd doel” wordt bevestigd.

Wordt er rekening gehouden met de push factoren van de aan te trekken toeristen zoals deze geformuleerd zijn door Prayag & Ryan?

De push factoren bepalen waarom mensen een toeristische of recreatieve activiteit gaan ondernemen. Door Prayag en Ryan zijn deze gecategoriseerd naar vier hoofdmotieven: ontsnappen aan de dagelijkse routine, sociale interactie, prestige en nieuwe dingen ontdekken. Het deskresearch uit paragraaf 4.2.1 gaf al aan op welke wijze doelgroepen in Nederland doorgaans worden bepaald. Deze doelgroepenbenadering richt zich meer op sociaal demografische kenmerken (leeftijd, gezinssituatie, opleidingsniveau, woonplaats enz.) die gekoppeld zijn aan beleving- en omgevingswensen. Aan de belevingswensen kunnen geschikte gebiedseigenschappen of pull factoren gekoppeld worden. Ook door provincies en gemeenten worden deze methoden doorgaans gehanteerd. Hierin is een duidelijk verschil in de casussen waar te nemen. In de casus Groningen / Stadskanaal wordt alleen op provinciaal niveau gekeken naar toeristen doelgroepen. Het inzicht in deze doelgroepen wordt alleen ingezet voor marketingdoeleinden. In Zeeland en Limburg is men zich bewust van push factoren maar men richt zich op doelgroepen gevormd door persoonskenmerken zoals deze met de voornoemde onderzoeksmethoden bepaald kunnen worden. Het achterliggende systeem van push factoren dat bestaat uit “ontsnappen dagelijkse routine, sociale interactie, prestige en nieuwe dingen ontdekken” is hierbij uit het oog verloren en wordt niet vertaald in een strategie of benodigde producten of diensten. Er is in alle casussen wel een goed inzicht in de specifieke activiteiten die in het verleden ondernomen zijn door toeristen.

De vierde propositie ‘Er wordt voornamelijk gekeken naar de typologieën van toeristen die zich aangetrokken kunnen voelen tot een gebied’ is hiermee vast te stellen in de cases.

Wordt er rekening gehouden met pull factoren zoals omschreven door Awaritefe, Witt & Moutthinho onderverdeeld naar a) statische factoren, b) dynamische factoren en c) de huidige beslisfactoren?

De pull factoren zijn de gebiedskenmerken die zorgen dat een toerist verleid wordt om een bestemming te kiezen. Aangezien dit onderzoek zich richt op de Nederlandse situatie kunnen factoren die te maken hebben met politieke verschillen en weersomstandigheden uitgesloten worden. Bepalend voor de aantrekkingskracht is in Nederland een combinatie van gebiedskenmerken. De *statische factoren* zoals reisafstand, historische kenmerken en landschap zijn relevant als pull factor. De statische factoren zijn in alle casussen inzichtelijk en specifieke gebiedskenmerken worden meestal als belangrijkste pull factor gezien. Deze worden op provinciaal niveau beschouwd en binnen de context van de provincie en niet gespiegeld aan het aanbod van naastgelegen gebieden. De *dynamische factoren* zoals het accommodatieaanbod, service en entertainment is de tweede categorie pull factoren die beschreven zijn. Het inzicht in diversiteit van het toeristisch aanbod is in alle casussen beperkt en eventueel gewenste verbetering of uitbreiding wordt niet verwerkt in een strategie. Binnen de onderzochte casussen is er geen of nauwelijks inzicht in de ondernemerskwaliteiten die binnen het gebied aanwezig zijn. Binnen de betreffende gemeenten blijft de bekendheid met de ondernemers beperkt tot een aantal grotere of innovatieve ondernemers of organisatoren van specifieke (sport)activiteiten of verenigingen. De trends in toerisme worden door alle geïnterviewde beleidsmedewerkers gevolgd maar actieve anticipatie hierop blijft uit. De toeristen die in de onderzochte gebieden verblijven, wonen allen binnen auto afstand waardoor de bestemmingskeuze in grote mate bepaald worden door de *huidige beslisfactoren zoals prijs en marketingstrategieën*. Dit onderdeel blijft bij de strategievorming voor versterking van recreatie en toerisme in alle gebieden buiten het beleidsvlak. De provincies Limburg en Groningen hebben een duidelijke provinciebrede marketingstrategie die meerdere invalshoeken heeft zoals

wonen, werken en recreëren. De uitwerking hiervan ligt in de handen van de afdeling marketing en communicatie.

De cross case analyse geeft een bevestiging van de vijfde propositie: “De pull factoren worden in beperkte mate beschouwd”.

Is er inzicht in het imago, de kwaliteit en concurrentiepositie van het gebied en gebieden met gelijkwaardige pull factoren?

Zoals eerder opgemerkt zijn de reisafstanden binnen Nederland dusdanig beperkt dat imago, kwaliteit en de concurrentiepositie bepalend zijn voor de aantrekkingskracht van toeristen en recreanten. Het aanwezig zijn van bijzondere gebiedseigen kenmerken kan alleen aantrekkingskracht op toeristen van buiten de functionele regio uitoefenen als deze bekend zijn en naar waarde ingeschat worden. Daarnaast kunnen de lokaal aanwezige kwaliteiten aantrekkelijk genoeg zijn maar kan een nabij gelegen gebied meer toeristische mogelijkheden bieden waardoor de kans op succes door versterking van de sector beperkt blijft. Het imago kan hierbij een grote rol spelen. Zo hebben kustgebieden die een industrieel imago hebben maar een even mooi en schoon strand bieden en minder aantrekkende werking op toeristen van “buitenaf”. Op provinciaal niveau is er goed inzicht in het imago van het gebied. Op gemeentelijk niveau bestaat dit inzicht alleen in de gemeente Sluis. Ook de kwaliteit van de recreatieve producten en diensten wordt in kaart gebracht. Een vertaling van het huidige imago en de kwaliteit in een strategie wordt alleen in de provincie Limburg beschreven. Opvallend is dat geen enkele casus bewust rekening houdt met concurrentie. Zelfs concurrentie binnen een provincie of van naastgelegen gemeenten en plaatsen wordt niet in ogenschouw genomen. Bijvoorbeeld in het geval van de gemeente Sluis is dit opmerkelijk. Op een steenworp afstand is de mondaine Belgische badplaats Knokke gelegen. Deze plaats heeft een zeer grote aantrekkingskracht op Belgische, Nederlandse, Franse en Duitse toeristen.

Met deze analyse wordt de zesde propositie “Er is inzicht in het imago en de kwaliteit van de producten en diensten die geboden worden maar

er wordt onvoldoende rekening gehouden met de concurrentie van gebieden met gelijkwaardige of sterkere pull factoren en de concurrentiepositie ten opzichte van nabij gelegen gebieden” onderschreven.

Conclusie cross case analyse

De sector wordt gezien als aanjager voor werkgelegenheid, behoud of versterking van voorzieningen en daarmee de leefbaarheid en verbetering van het vestigingsklimaat. In alle beleidsdocumenten en tijdens de diverse interviews komen echter geen concrete doelen naar voren en blijft het bij algemeenheden. Zoals ook in hoofdstuk 2 beschreven is de impact van de sector slecht meetbaar doordat vele variabele externe factoren invloed uitoefenen op de effecten. Mogelijk dat deze moeilijke meetbaarheid van de werkelijke effecten ervoor zorgt dat men zich geen concrete doelen durft te stellen. In het theoretisch kader van hoofdstuk 2 zijn diverse effecten van de sector geformuleerd. Van al deze 14 potentiële effecten komen “economisch impuls”, “vergroting recreatief aanbod”, “verbetering beeldvorming”, “nieuwe infrastructuur” en “wijziging fysieke karakter gebied” uit de casussen terug naar voren. Alleen Valkenburg heeft oog voor de potentiële ontwrichting die kan optreden. De mogelijke negatieve effecten worden in geen enkele strategie aangehaald.

Opvallend is dat er vanuit bestuurlijk oogpunt beperktere kansen gezien worden voor de sector dan door experts is aangegeven. De oorzaak hiervoor kan liggen in de wijze waarop bestuurlijk Nederland is ingericht. Met name het uitvoeren van experimenteel beleid is een lastige opgave. Het integreren van een private sector als de recreatie en toerisme sector met publieke functies kan een volgende stap in het proces naar een succesvolle transitie zijn. Een goede integratie van ruimtelijke, economische- en sociaal-culturele belangen is noodzakelijk voor een substantiële bijdrage vanuit de recreatie- en toerismesector tegen de negatieve gevolgen van krimp.

De gebiedseigen aantrekkingskracht vanuit mag niet uit het oog verloren worden. Het toevoegen of versterken van recreatieve en toeristische voorzieningen zal niet zonder meer overal tot een succes leiden. Met name gebieden die van oudsher een aantrekkingskracht hebben, kunnen met beperkte inzet van publieke middelen inzetten op versterking en vergroting van de sector.

Ook de vraagzijde van de recreatie en toerismesector is aan het veranderen, mede onder invloed van de demografische bevolkingsopbouw. Met name de grotere groep vitale ouderen zorgt voor een aanpassing de vraag en wensen. De accommodaties en bijbehorende voorzieningen zullen hierop afgestemd moeten worden. Deze groeiende doelgroep biedt kansen voor de versterking van de sector als remedie tegen de krimpgevolgen.

Voorwaarde om een economisch sterke branche te krijgen is een innovatief, sterk ondernemersklimaat en voldoende omgevingskwaliteiten. Het koppelen van de sector aan een oorspronkelijk aanwezige sector zorgt voor een duurzame borging van de sector. Inzicht in het huidige aanbod, kansen voor verbetering en de concurrentiepositie zorgen dat teleurstelling na realisatie voorkomen wordt of verwachtingen te hoog gespannen zijn.

Over het algemeen verwachten overheden een toename in het draagvlak voor voorzieningen door de versterking van de sector. Ten dele wordt dat onderschreven door de experts. Met name de consumptie voorzieningen varen wel bij een toename van het aantal recreanten. Algemeen maatschappelijke voorzieningen zoals scholen, huisartsen en buurthuizen hebben nauwelijks rechtstreeks profijt van de uitbreiding van deze groep tijdelijke bewoners en bezoekers. Ook voor recreanten is het voorzieningenniveau van belang maar het betreft dan voornamelijk consumptieve voorzieningen. Het leggen van kruisverbanden tussen maatschappelijke en consumptievoorzieningen biedt kansen voor duurzame versterking en instandhouding.

Daarnaast ziet men een mogelijk verdienmodel door extra inkomsten vanuit WOZ- en toeristenbelastingen. Men moet hierbij rekening houden dat de tijdelijke inwoners en bezoekers ook een belasting vormen voor de infrastructuurle voorzieningen. Hiervoor was immers de toeristenbelasting oorspronkelijk opgezet.

De kansen die de sector biedt kunnen uitgewerkt worden in een samenwerkingsverband tussen de inwoners, de ondernemers en de (lokale) overheid. Op die wijze ontstaan er nieuwe combinaties en innovaties. Met name de clustering, integratie en het samenbrengen van diverse sectoren zorgt voor een duurzame ontwikkeling. In het verbinden en faciliteren kan/wil de overheid een rol spelen, maar het initiatief zal hoofdzakelijk bij de bevolking en ondernemers vandaan moeten komen.

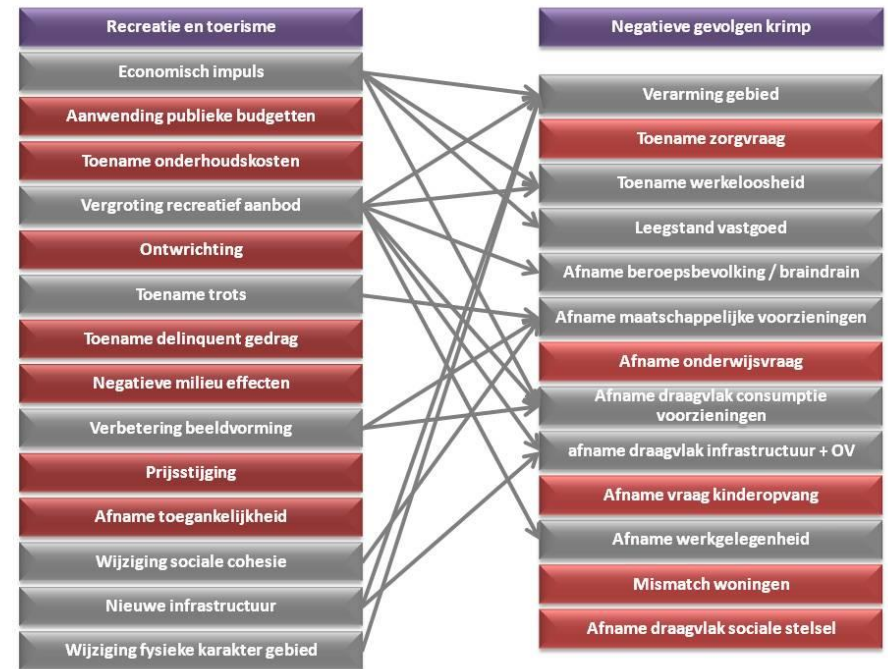

6. Conclusie en aanbevelingen

6.1 Conclusie

Hoofddoel van dit onderzoek is antwoord te vinden op de vraag in hoeverre recreatie en toerisme een bijdrage kan leveren als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp. Door middel van beantwoording van een drietal subvragen wordt hierop een antwoord gevonden. De eerste subvraag luidt als volgt: *“In hoeverre kan er vanuit de literatuur een verband gelegd worden tussen krimp en de recreatie en toerismesector?”*. Uit de literatuurstudie zijn de negatieve gevolgen van krimp bepaald. Het zijn waarneembare gevolgen die elkaar onderling kunnen beïnvloeden en versterken. Bijvoorbeeld de afname van werkgelegenheid kan direct gevolgen hebben op de toename van werkloosheid. Parallel daaraan is onderzocht welke effecten de recreatie en toerismesector op de leefbaarheid van een gebied kan hebben. Hieruit blijkt dat de sector zowel positieve als negatieve effecten op de leefbaarheid kan uitoefenen. Daarna is het verband tussen beiden gelegd en verbeeld in figuur 2.11. De sector heeft acht positieve effecten die aansluiten op de negatieve krimpgevolgen en daarmee een mitigerend effect geven. Hierdoor is aangetoond dat het vanuit de literatuur mogelijk is een verband te leggen.

Aan de hand van inzicht in de historische en verwachte krimp ontwikkelingen kan gericht een strategie bepaald worden hoe met de negatieve gevolgen ervan omgegaan wordt. Het adagium ‘begeleiden in plaats van bestrijden’ biedt hierbij ruimte tot het ontwikkelen van nieuwe gebiedsstrategieën die in mindere mate op behoud gericht zijn maar meer op zoek gaan naar transitiemogelijkheden. Het inzetten op de recreatie en toerismesector kan in bepaalde situaties een strategie zijn. Hieruit is de tweede subvraag *“Welke ontwikkelingen op het gebied van krimp, recreatie en toerisme zijn er in Nederland waar te nemen?”* voortgekomen.

Figuur 2.11 : positieve bijdrage recreatie en toerisme op negatieve gevolgen krimp
Bron: Eigen interpretatie

Door middel van deskresearch is onderzoek gedaan naar de krimpsituatie in Nederland. De bevolkingsomvang is de afgelopen decennia op nationaal niveau gestegen maar op lokaal niveau zijn er grote verschillen waar te nemen. Binnen een regio kunnen krimp en groei naast elkaar bestaan. Ook de kwalitatieve bevolkingsopbouw is gewijzigd. De bevolking is als geheel ouder geworden. Er is sprake van een ontgroening (minder jongeren) en vergrijzing (meer ouderen). Daarnaast vindt er een verdunning van de huishoudensamenstelling plaats waardoor er steeds meer eenpersoonshuishoudens zijn gekomen. Tevens heeft Nederland momenteel te maken met economische tegenspoed wat zijn invloed heeft

op de arbeidsmarkt. Opvallend genoeg is de stijging van de werkloosheid in krimpgebieden minder sterk geweest. De totale werkloosheid is wel hoger in krimpgebieden. Ondanks dat er minder banen zijn dan enkele jaren geleden, is het aantal ondernemingen toegenomen, ook in de krimpgebieden.

Het aandeel van de recreatie en toerisme sector in de Nederlandse economie is bescheiden. De sector heeft wel een groter aandeel aan het BBP dan de economische sectoren Landbouw/visserij en Energie/waterleidingbedrijven. De recreatie en toerismesector heeft zich de afgelopen jaren zeer wisselend ontwikkeld. In de krimpgebieden Zeeuws Vlaanderen en Zuid-Limburg is het aandeel van de werkgelegenheid dat ingenomen wordt door de recreatie en toerismesector groot. Juist in die gebieden heeft de afgelopen jaren een sterkere daling plaatsgevonden. Het aantal vakanties in Nederland en de bijbehorende omzet laat een redelijk constant beeld zien. Afgelopen jaren zijn er iets meer buitenlanders in Nederland op vakantie geweest dan Nederlanders in eigen land. Het grootste aandeel van toeristen valt ten deel aan de vier grote steden. Het aantrekken van grote groepen nieuwe toeristen naar een krimpgebied, dat perifeer in Nederland is gelegen, zal daarom ten koste gaan van andere gebieden en kannibalistisch van aard zijn.

Bij de keuze voor de recreatie- en toerismesector als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp is het van belang inzicht in de werking van de sector te verkrijgen. Allereerst zijn de motieven voor het ondernemen van een toeristisch recreatieve activiteit van belang. Een toerist wordt gedreven door push en pull factoren. Zij bepalen waarom iemand zich buiten zijn eigen functionele regio wil ophouden, welke activiteit men wil ondernemen en de plaats waar men heen gaat. Met name de pull factor is van belang voor het aantrekken van toeristen. Hierbij kunnen de gebiedseigen kwaliteiten de basis vormen. Gekoppeld hieraan zijn de algemene kwaliteiten die een gebied kan bezitten om aantrekkingskracht uit te kunnen oefenen. Deze kwaliteiten

zijn grofweg te verdelen in de geleverde producten en diensten en verder uit te splitsen naar de aantrekkelijkheden (cultuur, natuur, architectuur, evenementen), toegankelijkheid, toeristische voorzieningen (retail, horeca), totaalpakket aanbiedingen, activiteiten en algemene voorzieningen/omstandigheden. Het pakket van kwaliteiten dient bekend te zijn bij de toeristen maar moet ook beschouwd worden ten opzicht van de kwaliteit en omvang van de geboden toeristische producten en diensten in concurrerende gebieden. Imago en identiteit spelen een grote rol om op te vallen als aantrekkelijke bestemming.

Bij de strategie om recreatie en toerisme in te zetten als mitigerende maatregel is een breder inzicht in de aard, omvang en ontwikkelingen binnen deze sector van belang. Met andere woorden bieden imago, kwaliteit en concurrentie een basis om te beschouwen of de sector succesvol en met inzet van beperkte overheidsmiddelen aangegrepen kan worden. Bij het ontbreken van enige historische grondslag in het aantrekken van toeristen of de aanwezigheid in de nabijheid van een sterke concurrent zullen de effecten zeer beperkt en onzeker zijn. Het uitbreiden en versterken van de sector vraagt een minder grote inzet van middelen en een grotere slagingskans dan het volledig nieuw opbouwen ervan in een gebied waarin de sector niet van oudsher aanwezig is. Afhankelijk van de gewenste impact dient een weloverwogen keuze gemaakt te worden tussen het segment voorzieningen dat men hoofdzakelijk wil versterken.

Theoretisch zijn er veel positieve bijdragen van de sector tegen de negatieve gevolgen van krimp gesignaleerd. Door middel van de casestudie is antwoord gezocht op de derde subvraag *“Welke verbanden worden er in de praktijk gelegd tussen krimp en recreatie en toerisme?”* De gesignaleerde positieve effecten worden in de praktijk in mindere mate herkend of aangegrepen als kans. De economische motieven zoals werkgelegenheid, tegengaan werkloosheid en algemene welvaart van een gebied worden voornamelijk aangegrepen als kans. Als tweede meest

gesignaleerde kans die ontstaat door recreatie en toerismeversterking in een krimpgebied wordt gezocht in de leefbaarheid van gebieden. Hierbij wordt de leefbaarheid afhankelijk geacht van het aantal maatschappelijke en consumptieve voorzieningen dat in een gebied aanwezig is. Daarnaast zijn er potentiële negatieve effecten te verwachten door versterking van de sector die een negatieve wisselwerking op de plaatselijke financiële huishouding kunnen geven en de specifieke pull factoren van een gebied vernietigen. Het bepalen van een afgekaderd doel bij de strategievorming kan een richting geven aan de negatieve effecten die gemitigeerd geacht worden door inzet van de sector. Hierdoor kunnen middelen gericht en in samenhang met het doel ingezet worden. Hiermee is de hoofdvraag *'In hoeverre recreatie en toerisme een bijdrage kan leveren als mitigerende maatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp?'*, beantwoord. De sector kan in sommige gebieden ingezet worden als mitigerende maatregel tegen de negatieve effecten van krimp. Hierbij is de impact en het effect afhankelijk van de gebiedseigen kenmerken, concurrentie en kwaliteit.

6.2 Randvoorwaarden - Aanbevelingen

Randvoorwaarden

Theoretisch zijn diverse randvoorwaarden voor het versterken van een gebied als toeristische bestemming waargenomen. Deze vormen het antwoord op de vijfde deelvraag *‘Welke randvoorwaarden zijn te formuleren voor duurzame toevoeging of versterking van recreatie en toerisme als mitigatiemaatregel tegen de negatieve gevolgen van krimp’*.

- De potentieel optredende negatieve gevolgen van krimp binnen het gebied dienen inzichtelijk te zijn met daaraan gekoppeld de verwachte positieve bijdrage van de sector.
- De strategie met bijbehorende doel en inzet van middelen dienen op elkaar aan te sluiten en SMART² geformuleerd te worden.
- De identiteit dient aan te sluiten op de push en pull factoren van de potentiële toeristen.
- Erken het imago, de kwaliteit en de concurrentie van het gebied.
- Erken het aanwezige politieke klimaat en de private ondernemerskwaliteiten.

Aanbevelingen

Vanuit de diverse interviews en het expertpanel zijn er diverse aanbevelingen gekomen die bij strategievorming een extra toegevoegde waarde voor de ontwikkeling van de sector kunnen bieden.

- Integreer en cluster de sector met andere beleidsvlakken en sectoren. Dit om een duurzame basis te kunnen borgen en behoud danwel vergroting van de aantrekkelijkheid in een gebied te kunnen borgen.
- Houdt rekening met de behoeften van de inwoners. Een versterking van de sector mag niet ten koste gaan de aanwezige

aantrekkelijke kwaliteiten. Als de ruimtelijke kwaliteiten de grootste aantrekkingskracht bezitten dan kunnen/moeten deze behouden en versterkt worden.

- Maak gebruik van het aanwezige kapitaal. Het gebied, de inwoners en de ondernemers bepalen mede het succes van de maatregelen. Probeer het aanwezige kapitaal uit te breiden en te stimuleren.
- Zorg voor mede- eigenaarschap waardoor de betrokkenheid en inzet vergroot kan worden.
- De kansen die er vanuit de gewijzigde bevolkingssamenstelling ontstaan, zoals bijvoorbeeld vergrijzing, zou verder geïntegreerd kunnen worden in het beleid omtrent de recreatie- en toerismesector. Het verhogen van de productiviteit in de zorgsector biedt kansen voor economisch impuls.

Beperkingen van het onderzoek

Dit onderzoek richt zich louter op het versterken van de recreatie en toerismesector als mitigerende maatregel tegen negatieve gevolgen van krimp. Het aantrekken en behouden van inwoners is hierbij buiten beschouwing gelaten. Tevens heeft er inhoudelijk geen uitgebreide beschouwing plaats gevonden van de diverse strategieën die geformuleerd zijn ter versterking van de sector.

Aanbeveling voor vervolgonderzoek

Een beperking van deze studie is het ontbreken van inhoudelijk onderzoek hoe versterking van de recreatie en toerismesector bestuurlijk wordt aangepakt. Een aanbeveling voor vervolgonderzoek is te onderzoeken op welke wijze beleidsmatig de versterking van de recreatie- en toerisme sector kan worden ingericht.

Daarnaast is het aan te bevelen vervolgonderzoek naar de wijze waarop integratie met andere sectoren of beleidsvlakken (economie, sociale zaken, ruimtelijke zaken enz.) vorm gegeven kan worden en op welke

---

² SMART staat hierbij voor **S**pecifiek - **M**eetbaar - **A**ceptabel - **R**ealistisch - **T**ijdgebonden

wijze Rijksoverheidsbeleid invloed heeft op de innovatiekracht en clusteringmogelijkheden.

Ten slotte is het zinvol vervolgonderzoek te plegen naar het aantrekken van nieuwe bewoners en ondernemingen door versterking van de sector.

- Agenda voor de Veenkoloniën. (2009). *Verleg je grenzen in de Veenkoloniën*. Stadskanaal.
- Agentschap NL. (2012). *Interbestuurlijk Experimenten- programma Bevolkingsdaling 24*. Utrecht.
- Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C., & Vogt, C. a. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056–1076. doi:10.1016/j.annals.2005.03.001
- Awaritefe, O. (2004). Motivation and Other Considerations in Tourist Destination Choice: A Case Study of Nigeria. *Tourism Geographies*, 6(3), 303–330. doi:10.1080/1461668042000249638
- Beer, P. de. (2012). Het einde van de onderneming? In *De Toekomst van Het Nieuwe Werken*. Utrecht: Natuur & Milieu.
- Beerli, A., & Martín, J. D. (2004). Factors influencing destination image. *Annals of Tourism Research*, 31(3), 657–681. doi:10.1016/j.annals.2004.01.010
- Belt, R. van de, Piljic, D., & Stegeman, H. (2012). Economische stagnatie als vooruitzicht. *Mejudice*, (2012), 1–5.
- Bijl, R., Boelhouwer, J., Cloin, M., & Pomper, E. (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. De sociale staat van Nederland 2011. Den Haag.
- Bornhorst, T., Brent Ritchie, J. R., & Sheehan, L. (2010). Determinants of tourism success for DMOs & destinations: An empirical examination of stakeholders' perspectives. *Tourism Management*, 31(5), 572–589. doi:10.1016/j.tourman.2009.06.008
- Boschma, R., & Lambooy, J. (1999). Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies, 1–26.
- Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism Management*, 25(1), 71–79. doi:10.1016/S0261-5177(03)00063-3
- Brunt, P., & Courtney, P. (1999). Host perceptions of sociocultural impacts. *Annals of Tourism Research*, 26(3), 493–515. doi:10.1016/S0160-7383(99)00003-1
- Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21(July 1999).
- Buis, M. (2013). *Welke strategieën kunnen krimpgemeenten aanwenden om de eigen aantrekkelijkheid te behouden ?*. Erasmus Universiteit, TU Delft, Ontwikkelbedrijf Rotterdam.
- Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, 1(1), 7–25. doi:10.1080/14616689908721291
- CBS / NBTC. (2013). *Toerisme en recreatie in cijfers 2013*. Den Haag / Heerlen.
- Coleman, D., & Rowthorn, R. (2008). Who's Afraid of Population Decline? A Critical Examination of Its Consequences. *Population and Development Review* 37, 7, 217–248.
- Dam, F. Van, Groot, C. de, & Verwest, F. (2006). *Krimp en ruimte Bevolkingsafname , ruimtelijke gevolgen en beleid*. Den Haag.
- Dann, G. M. S. (1977). Anomie, ego-enhancement and tourism. *Annals of Tourism Research*, IV, 184–194.

- Dann, G. M. S. (1981). Tourist motivation an appraisal. *Annals of Tourism Research*, 8(2), 187–219. doi:10.1016/0160-7383(81)90082-7
- Dassen, T., & Veen, M. van. (2012). *Balans van de leefomgeving, 2012*. Den Haag.
- De Beer, J., Van der Gaag, N., Erf, Van der, R., Bauer, R., Fassmann, H., Kupiszewska, D., ... Gesano, G. (CNR). (2013). *Demographic and Migratory Flows affecting European Regions and Cities*. Luxembourg.
- Deery, M., Jago, L., & Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: A new research agenda. *Tourism Management*, 33(1), 64–73. doi:10.1016/j.tourman.2011.01.026
- Delken, E. (2006). DOMWEG GELUKKIG IN EEN KRIMPENDE STAD ?, (september).
- DEMOS. (2009). Demos, bulletin over bevolking en samenleving, jaargang 25, nummer 7, september 2009. *DEMOS*, (7), 1–16.
- Dobbs, R., Smit, S., Remes, J., Manyika, J., Roxburgh, C., & Restrepo, A. (2011). *Urban world: Mapping the economic power of cities*. Retrieved from www.mckinsey.com/mgi
- Dogan, H. Z. (1989). FORMS OF ADJUSTMENT Sociocultural Impacts of Tourism. *Advances in Tourism Economics*, 16, 216–236.
- Duin, C. van, & Stoeldraijer, L. (2012). *Bevolkingsprognose 2012–2060: Langer leven, langer werken* (pp. 1–21). Den Haag / Heerlen.
- Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination Competitiveness: Determinants and Indicators. *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369–414. doi:10.1080/13683500308667962
- Eadington, W. R., Atlantic, F., & Redman, M. (1991). Economics and tourism. *Annals of Tourism Research*, 18, 41–56.
- Elshof, H., van Wissen, L., & Mulder, C. H. (2014). The self-reinforcing effects of population decline: An analysis of differences in moving behaviour between rural neighbourhoods with declining and stable populations. *Journal of Rural Studies*, 36, 285–299. doi:10.1016/j.jrurstud.2014.09.006
- Enright, M. J., & Newton, J. (2004). Tourism destination competitiveness: a quantitative approach. *Tourism Management*, 25(6), 777–788. doi:10.1016/j.tourman.2004.06.008
- Erf, Van der, R. (NIDI). (2013). Bevolkingsgroei- en krimp in de Europese Unie. *Demos, maart 2013*, 4–7.
- Eurostat. (2011). *Europe in figures - Eurostat yearbook 2011*.
- Evers, D. (2011). *Detailhandel en beleid: een continue wisselwerking*. Den Haag.
- Garrod, B., Wornell, R., & Youell, R. (2006). Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism. *Journal of Rural Studies*, 22(1), 117–128. doi:10.1016/j.jrurstud.2005.08.001
- Gemeente Sluis. (2012). *Recreatie & Toerisme 2.0*. Oostburg.
- Gemeente Sluis. (2013). *Activiteitenplan Recreatie & Toerisme 2.0*. Oostburg.
- Gemeente Valkenburg. (2007). *Toekomstvisie 2030*. Valkenburg.
- Getz, D. (1986). Models in tourism planning - Toward integration of theory and practice. *Tourism Management*, 7(1).
- Getz, D. (1992). Tourism planning and destination life cycle. *Annals of Tourism Research*, 19(4), 752–770. doi:10.1016/0160-7383(92)90065-W
- González, A. M., & Bello, L. (2002). The construct “lifestyle” in market segmentation: The behaviour of tourist consumers. *European Journal of Marketing*, 36(1/2), 51–85. doi:10.1108/03090560210412700

- Goossen, C. M., & Boer, T. A. De. (2008). *Recreatiemotieven en belevingsferen in een recreatief landschap*. Wageningen.
- Goossen, M., Kuhlman, T., & Breman, B. (2012). *Quick Scan Krimp en Recreatie*. Wageningen.
- Grontmij. (2010). *Imago-onderzoek Limburg 2010*.
- Harms, L., Olde Kalter, M.-J., & Jorritsma, P. (2010). *Krimp en Mobiliteit*.
- Haugland, S. a., Ness, H., Grønseth, B.-O., & Aarstad, J. (2011). Development of tourism destinations. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 268–290. doi:10.1016/j.annals.2010.08.008
- Have, F. ten, Berns, S., Bouwhuisen, I. van den, & Celik, H. (2012). *Financiële effecten crisis bij gemeentelijke grondbedrijven, actualisatie 2012*.
- Heitmann, S. (2011). Tourist behavior and tourist motivation. In *Research themes for tourism* (pp. 31–44). Oxfordshire: CAB International.
- Hoekveld, J. J. (2014). Understanding Spatial Differentiation in Urban Decline Levels. *European Planning Studies*, 22(2), 362–382. doi:10.1080/09654313.2012.744382
- Huizinga, F. (2013). *Is er nog hoop?*. Den Haag.
- Iso-Ahola, S. E. (1982). Toward A Social Psychological Theory of Tourism Motivation: A Rejoinder. *Annals of Tourism Research*, 11, 256–262.
- Jansen, M. (2012). *Krimpend Kapitaal?*. Universiteit Utrecht.
- Jong, A. de, & Daalhuizen, F. (2014). *De Nederlandse bevolking in beeld; Verleden heden toekomst*. Den Haag.
- Kemp, J. (2012). *bevolgingskrimp ?*. Universiteit Utrecht, Sociale geografie en planologie.
- KennisAs. (2009). *De Landelijke R&T standaard*.
- Kenniscentrum Kusttoerisme. (2013). *Kerncijfers Toerisme Zeeland 2013* (pp. 2012–2014). Vlissingen.
- Kim, J. H. (2014). The antecedents of memorable tourism experiences: The development of a scale to measure the destination attributes associated with memorable experiences. *Tourism Management*, 44, 34–45. doi:10.1016/j.tourman.2014.02.007
- Kim, S., & Lee, C. (2000). Push and Pull Relationships. *Annals of Tourism Research*, 29(1977), 257–260.
- Klenosky, D. B. (2002). The “Pull” of Tourism Destinations: A Means-End Investigation. *Journal of Travel Research*, 40(4), 396–403. doi:10.1177/004728750204000405
- Kouijzer, I. (2011). *Regiestijl van krimpprovincies*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Kuhlman, T., Agricola, H., Blaeij, A. de, Hoop, J. de, Michels, R., Smit, B., & Vogelzang, T. (2012). *Landbouw en recreatie in krimpregio's Knelpunten en kansen* (pp. 1–169). Den Haag.
- Latkova, P., & Vogt, C. a. (2011). Residents' Attitudes toward Existing and Future Tourism Development in Rural Communities. *Journal of Travel Research*, 51(1), 50–67. doi:10.1177/0047287510394193
- Lee, R. D., & Reher, D. S. (2011). Introduction: The landscape of Demographic Transition and Its Aftermath. *Population and Development Review* 37, 7, 1–7.

- Leeuwen, E. S. van, Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2009). A Meta-analytic Comparison of Regional Output Multipliers at Different Spatial Levels; Economic Impacts of Tourism. *Advances in Tourism Economics*, 13–33.
- Leidelmeijer, K., & Marlet, G. (2011). *Leefbaarheid in krimpgebieden*. Amsterdam.
- Leiper, N. (1979). The framework of tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 390–407. doi:10.1016/0160-7383(79)90003-3
- Leiper, N. (2008). Why “the tourism industry” is misleading as a generic expression: The case for the plural variation, “tourism industries.” *Tourism Management*, 29(2), 237–251. doi:10.1016/j.tourman.2007.03.015
- Marlet, G. (2009). *De aantrekkelijke stad*. (N. van den Berg, Ed.). Utrecht: VOC uitgevers.
- Martinez-fernandez, C., Kubo, N., Noya, A., & Weyman, T. (2012). *Demographic Change and Local Development: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics*.
- Milieu Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2014). Nationaal compas bevolkingsontwikkeling. Retrieved from <http://www.nationaalkompas.nl/bevolking/toekomst/>
- Monitor vrije tijd en toerisme. (n.d.). Trends en ontwikkelingen vrije tijd en toerisme. Retrieved from <http://www.monitorvrijetijdentoerisme.nl/recreant/trends-en-ontwikkelingen/>
- Most, K. van der. (2011). *Toekomst van de binnenlandse vakantiemarkt. Na regen komt .....?. Toerisme & vrijetijdscongres Breda*.
- Mosteller, T. (1998). The elusive balance of conservation and experimental contact in cultural and heritage tourism. *Tourism Planning*, 1, 1–14.
- Murphy, P., Pritchard, M. P., & Smith, B. (2000). The destination product and its impact on traveller perceptions. *Tourism Management*, 21(1), 43–52. doi:10.1016/S0261-5177(99)00080-1
- Muzaffer, U., & Hagen, L. (1993). Motivation of pleasure travel and tourism. In *VNR's Encyclopedia of Hospitality and Tourism* (pp. 798–810). New York: Von Ronstrand Reinhold.
- Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*.
- NBTC / Gastvrij Nederland. (2013). *Gastvrijheidseconomie 2013*.
- NBTC Holland Marketing. (2014). Toekomstperspectief Destinatie Holland 2025. Retrieved from <http://magazine2025.nbtc.nl/nl/magazine/5982/736026/cover.html>
- NBTC-NIPO. (2013a). *ContinuVrijeTijdsonderzoek (CVTO) 2012-2013* (pp. 2012–2013). Den Haag.
- NBTC-NIPO. (2013b). *Kengetallen Nederlandse vakantiemarkt 2013*. Den Hag.
- Nimwegen, N. Van, & Heering, L. (2009). *Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld*. Den Haag.
- NRIT/CELTH"/NBTC. (2014). Trendrapport recreatie, toerisme en vrije tijd 2014. 18 september. Retrieved from http://www.nritmedia.nl/kennisbank/33373/Gastvrijheidssector_staats_voor_grote_uitdagingen!/?topicsid=
- Ossokina, I. (2012). *Kantorenmarkt in historisch en toekomstig perspectief*. Den Haag.
- Park, D.-B., & Yoon, Y.-S. (2009). Segmentation by motivation in rural tourism: A Korean case study. *Tourism Management*, 30(1), 99–108. doi:10.1016/j.tourman.2008.03.011

- PBL. (2013). Krimp-en-ruimte. Retrieved May 11, 2013, from www.pbl.nl/publicaties/2006/Krimp-en-ruimte
- Pearce, P. L. (2005). Developing the Travel Career Approach to Tourist Motivation. *Journal of Travel Research*, 43(3), 226–237. doi:10.1177/0047287504272020
- Phau, I., Lee, S., & Quintal, V. (2013). An investigation of push and pull motivations of visitors to private parks: The case of Araluen Botanic Park. *Journal of Vacation Marketing*, 19(3), 269–284. doi:10.1177/1356766712471232
- Praag, B. van. (2012). Het is herfst in Europa. *ESB Governance*, 97.
- Prayag, G., & Ryan, C. (2011). The relationship between the “push” and “pull” factors of a tourist destination: the role of nationality – an analytical qualitative research approach. *Current Issues in Tourism*, 14(2), 121–143. doi:10.1080/13683501003623802
- Provincie Groningen. (2009). *Provinciaal OmgevingsPlan 2009-2013*. Groningen.
- Provincie Groningen. (2012). *Economisch Actieprogramma Groningen 2012-2015* (pp. 1–40). Groningen.
- Provincie Groningen. (2013). *KERNCIJFERS RECREATIE EN TOERISME 2013 - GRONINGEN Inhoudsopgave 1*. (pp. 1–9).
- Provincie Groningen. (2014). *Rapportage onderzoek doelmatigheid en doeltreffendheid Toerisme en Recreatie*. Groningen.
- Provincie Limburg. (2012). ambitiedocument vrijetijdseconomie Limburg.pdf. Maastricht.
- Provincie Zeeland. (2012). *Omgevingsplan Zeeland 2012-2018*. Middelburg.
- Rees, P., Boden, P., Dennett, A., Stillwell, J., Jasińska, M., Jong, A. De, & Veer, M. (2013). *The ESPON 2013 Programme DEMIFER Demographic and migratory flows affecting European regions and cities Regional population dynamics : a report assessing the effects of demographic developments on regional competitiveness and cohesion Prepared by*.
- Reverda, N. (2011). *Over krimp, Een sociologisch perspectief op bevolkingsdaling*. Maastricht: Neimed / Boekenplank Maastricht.
- Rieniets, T. (2009). Shrinking Cities: Causes and Effects of Urban Population Losses in the Twentieth Century. *Nature and Culture*, 4(3), 231–254. doi:10.3167/nc.2009.040302
- Rijksoverheid. Overzicht anticipeer- en krimpregio 's (2012).
- Ritsema van Eck, J., Dam, F. van, Groot, C. de, & Jong, A. de. (2013). *Demografische ontwikkelingen 2010-2040*. Den Haag.
- Saarinen, J. (2005). “Destinations in change”: The transformation process of tourist destinations. *Tourist Studies*, 4(2), 161–179. doi:10.1177/1468797604054381
- Sautter, E. T., & Leisen, B. (1999). Managing stakeholders - A Tourism Planning Model. *Annals of Tourism Research*, 26(2), 312–328.
- Schuur, J., Dassen, E., Dassen, T., Feddes, F., Klooster, S. van 't, Petersen, A., ... Vuuren, D. van. (2013). *Welvaart en Leefomgeving. Horizonscan*. Den Haag.
- SER. (2011). *Bevolgingskrimp benoemen en benutten*. Den Haag.
- Thijs, J. J. (2011). *Vraaggericht werken Methodiek en workshop*.
- Thissen, F. (2009). *Leefbaarheid en Vitaliteit van dorpen: Mythes en uitdagingen*. Amsterdam.

- United Nations. (2010). *World Population Prospects - The 2010 Revision Graphs and Maps*.
- United Nations (2011).
- United Nations. (2011b). *World Urbanization Prospects The 2011 Revision*. New York.
- Urry, J., & Larsen, J. (2011). *The Tourist Gaze 3.0*. London: SAGE publications Ltd.
- Veldheer, V., & Bijl, R. (2011). *Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010*. Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau.
- Verwest, F., & Dam, F. Van. (2010). *From combating to managing: Demographic decline in the Netherlands*.
- Witt, S., & Moutinho, L. (1989). *Tourism Marketing and Management Handbook*. Cambridge: Prentice-Hall.
- Yin, R. K. (2009). *Case Study Research (4th editio.)*. Thousand Oaks California: SAGE publications Ltd.
- Yoon, Y. (2002). *Development of a Structural Model for Tourism Destination Competitiveness from Stakeholders' Perspectives*. Blacksburg, Virginia: Yoosik Yoon.
- Zuidema, M., & Elp, M. Van. (2010). *Kantorenleegstand. Probleemanalyse en oplossingsrichtingen*. Amsterdam.

Bijlagen

Interviewvragen beleidsmedewerkers provincies en gemeenten

Bijlage 3.1

Onderwerp scriptie

Economische, demografische en sociaal-culturele krimp in relatie tot het voorzieningenniveau in een gebied. In mijn scriptie worden hiermee de voorzieningen bedoeld die bepalend zijn voor de leefbaarheid van een gebied. In mijn scriptie maak ik het volgende categorisering voor voorzieningen: - maatschappelijke voorzieningen zoals onderwijs, kinderopvang, huisarts, tandarts, geestelijke gezondheidszorg, ouderenzorg, (sport)verenigingen en plaatsen voor samenkomst zoals een kerk en buurthuis.

- voorzieningen die de woonomgeving sterk beïnvloeden zoals openbaar groen (parken en wandelroutes) en speelplaatsen in een wijk of dorp.

- voorzieningen die zich richten op welzijn zoals vervoersmogelijkheden, het winkelaanbod, horeca aanbod, culturele en recreatieve voorzieningen.

In hoeverre kan recreatie en toerisme een bijdrage leveren aan het in stand houden van voormelde voorzieningen en daarmee als remedie tegen negatieve gevolgen van krimp fungeren.

Vragen

1. Uw gemeente is gelegen in een regio die door de Rijksoverheid betiteld is als krimpregio (Zeeuws-Vlaanderen).
  - Bent u van mening dat uw gemeente daadwerkelijk te maken heeft met krimp?.
  - Betreft het economische krimp (afname besteedbaar vermogen van inwoners, bedrijven en lokale overheden), demografische

krimp (afname inwoners en wijziging bevolkingsamenstelling) of sociaal-culturele krimp (individualisering, veranderde sociale cohesie) of een combinatie?

- Zijn er demografische veranderingen / krimp in de gehele gemeente te constateren of beperkt zich dit tot bepaalde kernen in uw gemeente?

- Welke negatieve / positieve effecten ervaart u door krimp?

- Kunt u aangeven welke drijfveer er volgens u achter maatregelen tegen negatieve gevolgen van krimp behoort te zijn?

Zijn hierbij de economische motieven (werkgelegenheid, opleidingsniveau, consumptiemogelijkheden, welvaart), ruimtelijke motieven (omgevingskwaliteit, bereikbaarheid / infrastructuur, woonomgeving, woningvoorraad, gebouwde voorzieningen, recreatieve voorzieningen) of sociaal-culturele motieven (leefbaarheid/vitaliteit, sociale cohesie, creatieve uitingsmogelijkheden, verenigingen, welzijn) leidend?

2. Een grote zorg in krimpgebieden is het op peil houden van de leefbaarheid.
  - Welke factoren zijn naar uw mening bepalend voor de leefbaarheid van een gebied? Zijn dit meetbare data (aantal voorzieningen – afstanden), de kracht vanuit de bevolking, de sociale cohesie of een combinatie?
  - Hoe ervaart u de sociale structuur in uw gemeente? Is er sprake van een hechte gemeenschap of leven mensen meer individueel?

- Welke rol spelen voorzieningen naar uw mening voor de leefbaarheid van een gebied?
- Welke rol kan recreatie en toerisme naar uw mening spelen in de leefbaarheid (zowel positief als negatief?)

3. Woonomgeving en woonplaatskeuze

- Kunt u aangeven of u een wijziging kunt waarnemen waarop inwoners de leefomgeving (dorp of stad) ervaren? Wordt de woonplaats in uw gemeente beschouwd als de plaats waar men werkt, woont en sociale contacten onderhoudt of is de leefomgeving vooral van belang bij de woonplaatskeuze?
- Heeft u inzicht hoe belangrijk de inwoners de specifieke woonplaats vinden (kiest men bewust voor een plaats)?
- Is de woonplaatskeuze in uw gemeente voornamelijk afhankelijk van de herkomst vanuit geboorte (sociale omgeving) of zijn economische motieven vaker leidend (werk, opleiding, voorzieningenniveau)?
- Is er een migratiestroom zichtbaar naar de stedelijke omgeving vanuit het ommeland? Zo ja, kent u de motivaties van de migranten?
- Welke factoren zijn naar uw mening het belangrijkste om een gebied aantrekkelijk te maken als woonplaats? Het voorzieningenaanbod, werkgelegenheid/ bedrijvigheid, sociale cohesie, creatieve uitingsmogelijkheden, bereikbaarheid, consumptiemogelijkheden?

4. Voorzieningen

- In de inleiding heb ik mijn categorisering van voorzieningen weergegeven, vindt u deze correct of zou u deze anders

opbouwen?

- Welke rol spelen de maatschappelijke-, woonomgeving- en welzijnsvoorzieningen naar uw mening voor de leefbaarheid van een gebied?
- Welke effecten heeft krimp naar uw mening op het aantal en de omvang van de voorzieningen?

5. Uw gemeente heeft versterking van de recreatieve en toeristische sector opgenomen in de beleidsbepalingen.

- Kunt u aangeven waarop specifiek wordt ingezet? Betreft het versterking van de dagrecreatieve voorzieningen, verblijfsrecreatieve voorzieningen, algemene aantrekkelijkheid, toegankelijkheid of anderszins?
- Liggen hieraan economische (werkgelegenheid, consumptiemogelijkheden) of ruimtelijke overwegingen ten grondslag (verbetering omgevingskwaliteit, medegebruik natuur en landschap) of andere motieven?
- Heeft u voordat de beleidskeuzen heeft gemaakt een inventarisatie / inschatting gemaakt van de economische spin-off? Hoe heeft u dat bepaald?
- Welke rol ziet u hierin weggelegd voor de provincie (faciliterend, stimulerend, koersbepalend, leidend, afwachtend of anderszins)?
- Welke rol ziet u hierin voor de gemeenten (faciliterend, stimulerend, koersbepalend, leidend, afwachtend of anderszins)?
- Welke rol ziet u hierin voor het bedrijfsleven / ondernemers (volgend, afwachtend, koersbepalend, leidend of anderszins)?
- Welk effect zal deze beleidskeuze naar uw mening sorteren op economisch-, ruimtelijk- en sociaal-cultureel- en andere gebieden?

- Verwacht u door de stimulans van de toeristisch recreatieve sector een effect op andere voorzieningen? Geldt dit dan voor alle voorzieningen of voornamelijk een specifieke categorie voorzieningen (maatschappelijke-, woonomgeving- of welzijnsvoorzieningen)?
- Verwacht u door de stimulans van de toeristisch recreatieve sector een effect op de leefbaarheid van een gebied?
- Verwacht u een effectverschil tussen dagrecreatieve en verblijfsrecreatieve voorzieningen op economisch vlak, ruimtelijk vlak, sociaal-cultureel vlak en andere vlakken?
- Bent u van mening dat elk gebied in uw gemeente geschikt is om de recreatieve sector te versterken of dient een gebied bepaalde kwaliteiten te bezitten?
- Heeft u bij het bepalen van beleid rekening gehouden met de omgevings- en gebiedskwaliteiten / -kracht?
- Kunt aangeven of de toeristisch recreatieve sector in uw gemeente verbonden is aan een gebiedseigen (economische) sector?
- Heeft u goed inzicht in het aanbod van de toeristisch recreatieve voorzieningen in uw gemeente? Betreft het voornamelijk dagrecreatie of verblijfsrecreatie, een combinatie of andere vorm van toeristische aantrekkingskracht? Hoe heeft u dat inzicht gekregen?
- Heeft u inzicht in de kwaliteit van de aanwezige toeristische en recreatieve voorzieningen in uw gemeente? Hoe heeft u dat inzicht gekregen?
- Heeft u inzicht in de toeristisch recreatieve ondernemerskracht? Hoe beoordeeld u deze? Hoe heeft u dat inzicht verkregen?
- Welke kansen ziet u voor verblijfsrecreatie in uw gemeente?

Denkt u hierbij aan stedelijk of landelijk gebied? Welke soort verblijfsrecreatie vindt u het meest passend bij uw gemeente (hotels, recreatiewoningen, pensions en B&B's, campings of andere vormen)?

Bijlage 4.1

Gemeentebegrotingen; heffingen naar regio en grootteklasse		Nederland			Oost-Groningen			Zeeuwsch-Vlaanderen			Zuid-Umburg		
		2008	2013	%2013	2008	2013	%2013	2008	2013	%2013	2008	2013	%2013
Totaal gemeentelijke heffingen	min euro	7.299	8.552		58	68		48	62		189	929	
Totaal belastingen	min euro	3.536	4.449		23	29		25	32		139	169	
Onroerende zaakbelasting gebruikers	min euro	588	670	15,1%	4	5	17,2%	4	5	15,6%	22	26	15,4%
Onroerende zaakbelasting eigenaren	min euro	2.201	2.798	61,5%	18	28	79,8%	19	18	56,9%	89	100	69,9%
Hondenbelasting	min euro	76	64	1,4%	-	-	-	-	1	3,1%	3	4	2,4%
Toeristenbelasting	min euro	119	162	3,6%	-	-	-	3	8	9,4%	6	7	4,1%
Reclamebelasting	min euro	9	23	0,5%	-	-	-	-	-	-	-	2	1,2%
Boortbelasting	min euro	9	1	0,0%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Forensenbelasting	min euro	22	18	0,6%	-	-	-	1	2	6,9%	-	-	-
Parkeerbelasting	min euro	494	645	14,5%	1	1	3,4%	3	4	12,9%	17	21	10,4%
Precariobelasting	min euro	92	115	2,6%	-	-	-	-	-	-	1	2	1,2%
Roerende woon- en bedrijfsr. belastingen	min euro	2	3	0,1%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Totaal retributies	min euro	3.783	4.203		34	39		23	30		148	160	
Rioolheffing (gecombineerd)	min euro	1.168	1.482	34,9%	14	16	41,0%	5	10	39,8%	51	62	39,8%
Rioolheffing huishoudelijk/bedrijfswater	min euro	-	27	0,7%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rioolheffing grond- en hemelwater	min euro	-	4	0,1%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reinigingsrechten en afvalstoffenheffing	min euro	1.792	1.766	49,0%	16	17	49,6%	14	14	46,7%	73	70	49,9%
Begraafplaatsrechten	min euro	98	114	2,8%	1	1	2,6%	1	1	3,9%	2	2	1,3%
Bouwvergunningen	min euro	487	496	10,6%	2	2	5,1%	2	2	6,7%	13	14	8,8%
Secretarieelsges. burgerzaken	min euro	247	292	7,1%	2	3	7,7%	2	2	6,7%	9	10	6,3%
Marktgeelden	min euro	31	39	0,8%	-	-	-	-	-	-	1	1	0,6%

Ontwikkeling logis accommodaties 2011 - 2012		Nederland		Groningen		Zweland		Umburg		Oost-Groningen		Zeeuwsch-Vlaanderen		Zuid-Umburg		
		jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	jan-12	jan-13	
Hotels/pensions/ ingastaccommodaties	Accommodaties	aantal	3.505	3.512	133	125	246	244	436	433	41	36	66	66	302	298
	Ramen	aantal	110.905	113.437	2.536	2.472	4.479	4.562	9.771	9.687	572	530	1.055	1.074	7.377	7.405
	Slaapplaatsen	aantal	236.823	243.039	5.277	5.106	10.315	10.561	21.036	20.980	1.328	1.169	2.355	2.455	16.235	16.021
Kampeerterreinen	Accommodaties	aantal	3.262	3.303	119	116	447	452	231	237	51	48	74	72	79	79
	Slaapplaatsen	aantal	817.053	858.359	22.796	21.685	104.409	106.488	69.941	68.398	9.082	8.698	23.172	22.722	29.608	28.242
Miljoenbesteden	Accommodaties	aantal	1.242	1.412	24	25	147	164	141	170	20	9	25	33	85	104
	Slaapplaatsen	aantal	265.932	286.508	3.896	3.684	27.911	31.620	40.880	47.837	-	-	-	-	9.814	10.346
Gezinsaccommodaties	Accommodaties	aantal	910	930	22	20	29	31	82	86	4	3	1	3	33	35
	Slaapplaatsen	aantal	35.196	36.513	1.293	1.075	1.843	1.894	4.625	5.579	-	-	-	-	1.826	2.892

WOZ-waarde ontwikkeling recreatiewoningen		Nederland		Groningen		Zweland		Umburg		Oost-Groningen		Zeeuwsch-Vlaanderen		Zuid-Umburg	
		2008	2011	2008	2011	2008	2011	2008	2011	2008	2011	2008	2011	2008	2011
Minder dan 50 000 euro	aantal	307.825	310.283	11.840	11.523	10.118	9.607	17.503	17.372	2.999	3.229	4.870	4.480	22.114	22.109
50 000 tot 100 000 euro	aantal	28.317	28.467	801	619	3.215	2.929	2.156	2.179	400	385	846	678	816	968
100 000 tot 150 000 euro	aantal	29.359	27.283	1.038	984	3.698	3.436	3.316	3.347	134	134	1.257	1.112	152	186
150 000 tot 200 000 euro	aantal	20.385	19.915	1.776	1.985	2.695	2.551	523	566	64	58	884	838	58	94
200 000 tot 250 000 euro	aantal	10.430	10.639	465	543	1.643	1.762	285	364	26	27	260	397	49	44
250 000 tot 300 000 euro	aantal	5.545	5.981	263	261	796	826	80	58	15	13	143	140	15	20
300 000 tot 400 000 euro	aantal	5.285	5.570	179	209	1.082	998	50	72	8	11	126	121	26	28
400 000 tot 500 000 euro	aantal	1.730	2.053	49	41	228	436	22	22	3	5	97	94	16	17
500 000 tot 1 000 000 euro	aantal	1.398	1.576	35	19	104	213	22	33	3	7	18	18	17	21
1 000 000 euro en meer	aantal	409	325	7	7	33	32	8	6	7	1	1	1	8	6
gem. WOZ-waarde recreatiewoningen	min euro	25.219	25.207	1.056	1.108	2.600	2.694	993	1.029	150	150	679	657	445	470
verschil 2008-2011			88		49		85		36		0		-21		24

Bijlage 5.1

Overzicht interviews

Case 1 Provincie Groningen en gemeente Stadskanaal		
dhr. A.J. Westerink	Provincie Groningen	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
dhr. J. Bezema	Gemeente Stadskanaal	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
Case 2 Provincie Zeeland en gemeente Sluis		
mevr. M. Buining	Provincie Zeeland	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
mevr. T. Maenhout	Gemeente Sluis	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
Case 3 Provincie Limburg en gemeente Valkenburg		
mevr. Y. Kokkelkorn	Provincie Limburg	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
dhr. B. van Essens	Provincie Limburg	Krimpexpert
dhr. B. Mennens	Gemeente Valkenburg	Beleidsmedewerker en portefeuillehouder recreatie en toerisme
Expertpanel		
Mevr. M. Tempelman	coördinator van het Kenniscentrum Kusttoerisme en manager onderzoek aan de Scaldis Academy (speerpuntacademie van Hz University of Applied Sciences waar vitaliteit, toerisme, sport, gezondheid en internationale handel de hoofdrol spelen in de kennisomgeving "Coastal business")	
Dhr. D. van der Wouw	senior onderzoeker bij Scoop Zeeland (Zeeuws instituut voor sociale en culturele ontwikkeling, onderzoeker op zowel het gebied van economische- sociale als culturele ontwikkelingen in Zeeland)	
Mevr. W. Buysrogge	projectmanager vrijetijdseconomie bij Impuls Zeeland (ontwikkelingsmaatschappij van Zeeland met als doel het vergroten van de dynamiek van de Zeeuwse economie)	
Mevr. M. van Vliet	senior consultant bij Berenschot (manager voor de krimpscan Zeeland 2009)	

Afbeeldingen omslag

Bron: DNA- Beeldbank op www.laatzeelandzien.nl Ben Seelt, Eddy Westveer

